

A református kegyesség jellemző vonásai a 18. században, 17. századi előzményekkel

Bevezetés

„A vallásos élet, a kegyesség, a pietas az egyháztörténelemnek, mint tudománynak tulajdonképpeni elsődleges tárgya” – állapította meg Révész Imre, amikor a hazai protestantizmus tudományos történetírását állította mérlegre.¹ Az egyháztörténész munkájának egységet, értelmet, feladatának célt az ad, ha életre kelti az egyéni és közösségi vallásos életet, amely anyalúgja volt az intézmények, szertartások, tanok kikristályosodásának. Tanulmányában Révész sürgette a szellemtörténeti szempont határozott és következetes érvényesítését az egyháztörténet-írásban, mely nélkül az csak „holt látatömegeket” alkot az intézmények, szertartások, tanok, stb. történetjének ismertetésével. Későbbi pályája során maga is sokat tett annak érdekében, hogy ebben a vonatkozásban a magyar református egyháztörténeti kutatás és írás jelentős haladást könyvelhessen el. Itt most, a bevezető sorokban eltekintünk attól, hogy felvázoljuk a kegyességtörténet irodalmi előzményeit. A figyelembe vett irodalom a jegyzetekben és a bibliográfiai összesítőben megtalálható.

Jelen munkánkat a Révész Imre által kijelölt vonalba kívánjuk állítani, amennyiben célkitűzésünk szerint az egyéni vallásos gondolkodás és élet, a személyes kegyesség jellemző vonásait vizsgáljuk egy adott történelmi helyzetben, a 18. század Türelmi Rendelet (1781) előtti évtizedeiben. Nem ennek a korszaknak prédikációs irodalma érdekel bennünket elsősorban, noha annak elemzése elkerülhetetlen, hanem az igehirdetések hatását keressük a vallásos ember életében, gondolkodásában, különböző életmegnyilvánulásaiban. Fő kérdésünk ez: hogyan, milyen sajátosságokban fejeződött ki a gyakorlati kegyességben és vallásos gondolkodásban a korszak református teológiája? A félreértések elkerülése végett hangsúlyozzuk, hogy az ún. népi vallásosság problémáját nem bolygatjuk jelen keretek között.

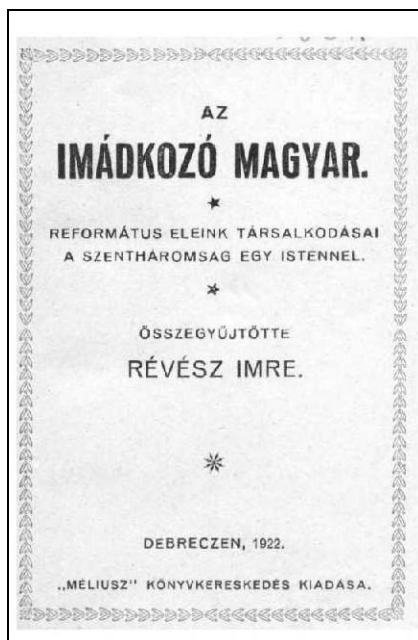
Az általunk kiválasztott korszak vallásos gondolkodását és a 17. század második felének, különösen is utolsó harmadának teológiáját szerves egységben látjuk. A református egyház életfeltételei a 18. századra gyökeresen megváltoztak. Az új külső feltételekhez való belső, spirituális alkalmazkodás lehetőségét a 17. századi véres üldözések évtizedeinek kegyességformáló prédikációi alapozták meg, karöltve a személyes vallásosság elmélyítésében nélkülözhetetlen áhitat- és imádságirodalom termékeivel. Ezért ezek kegyességtörténeti szempontból fontos sajátosságainak felvázolását szükségesnek tartjuk.

Kiemelten említjük, hogy a 18. századi temetési igehirdetések nélkülözhetetlenek a kegyesség tartalmi jegyeinek megismeréséhez. Miután csak ilyenek jelenhettek meg – annak köszönhetően, hogy tekintélyes nemes családok tagjai fölött hangzottak el – és templomi prédikációk nem, a prédikátorok e műfaj keretei között fejtették ki teológiai álláspontjukat. Ugyanakkor a pré-

¹ RÉVÉSZ IMRE: A magyar protestantizmus tudományos történetírása. Protestáns Szemle 1924. 480-481.

dikációk számos utalást tartalmaznak egy-egy személy kegyességi magatartását illetően is.

Vizsgálódásunkat három forráscsoport elemzésével egészítjük ki: 1. az egyéni kegyesség megéléséhez elengedhetetlen áhítatos könyvekben fellelhető, személyes természetű feljegyzések; 2. a földi lét végső határán született végrendeletek; 3. kéziratos imakönyvek. Az első a társadalom szélesebb rétegeit foghatja át, a második a mezővárosi nemességről és polgárságról nyújt információt, míg a harmadik forráscsoport főként, de nem kizárólag a gyülekezeti könyörgések világába ad betekintést.

*Révész Imre a háború, a forradalmak és Trianon tragédiája után,
a régi kegyesek példáját idézve, az imádság lelkének ébresztését sürgette a
református egyházban*

A gyökerek

A 18. századi református hittani gondolkodás mélyen gyökerezett a megelőző évszázad második felében kikristályosodott teológiában. Ez a teológia pedig *szintetikus* jellegű volt.² Az egymással harcban álló református ortodoxia és puritanizmus sajátos módon megbékélt egymással, mert az előbbi ugyan határozottan visszautasította azokat a támadásokat, amelyek a százados hagyományban gyökerező felépítmény, a „keret” megváltoztatását célozták, de utat engedett a „tartalom”, a szolgálat, a kegyesség elmélyítésére törekvő igyekezetnek. A korszak kiemelkedő tehetségű, jelentős befolyást gyakorló teológusainak az utódokra hagyományozott munkái ezt a sajátos szintézist tükrözik.

A református ortodoxia igehirdetésével szemben Medgyesi Pál fejtette ki nálunk önálló homiletikai műben a puritán szemléletű, új igehirdetés szempontjait.³ *„Medgyesinek rendkívüli jelentőségű gondolata volt az, hogy a prédikáció egyéni vallásos élményről való bizonyágtétel, egyéni vallásos élmény ébresztésére”* – állapította meg Ravasz László.⁴ Ezzel lényegében egyet is értünk, másként látjuk azonban Ravasz azon megjegyzését, hogy Medgyesi *„elvéinek és iskolájának hatása hamar odalett”*.⁵ A teológiai gondolkodásról megállapított szintetikus jelleg magától értetődően az igehirdetésre is érvényes. A 17. század utolsó évtizedeiben az ortodoxia és a puritanizmus igehirdetésének ötvöződése figyelhető meg. Ennek kialakulása korábban s részben Medgyesitől függetlenül indult. Medgyesi említett munkája nagyrészt Amesius és Johannes Clark vonatkozó műveinek fordítása, átdolgozása. Tehát a gyöker, a minta másoknál is a puritanizmus homiletikája. Hogy Medgyesi önálló befolyása mennyiben érvényesült, azt nem lehet megállapítani, bizonyos azonban, hogy *„iskolájának hatása”* nem tűnt el nyomtalanul. Az új forma őriz bizonyos skolasztikus hagyományokat, ami megfigyelhető a korszak általunk vizsgált legtöbb prédikátoránál, amennyiben *„a tanúságok és az ezekhez hozzászotolt ususok”* a rendszereteket tükrözik ugyanúgy, mint az ortodoxus prédikátorok esetében.⁶ Ez az igehirdetés azonban már többé-kevésbé hordozza az egyéni vallásos élmény ébresztésének igényét is.

² BARCZA JÓZSEF: A puritanizmus kutatásának újabb eredményei. Theologiai Szemle 1976. 334. Uő: Sáfárság, közösség, türelmesség. A XVII. századi magyar református teológia szociáletikai felelősségvállalása. In G. Szabó Botond et al. (szerk.): Egyház és művelődés. Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI-XVII. századi történetéből. Debrecen, 2000, Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár. 85-86.

³ Doce nos orare quin et praedicare etc. Bártfa, 1650. RMNy 2310.

⁴ RAVASZ LÁSZLÓ: A gyülekezeti igehirdetés elmélete. Pápa, 1915. 220.

⁵ Uo.

⁶ NAGY GÉZA: Fejezetek a magyar református egyház 17. századi történetéből. Budapest, 1985, Ráday Kollégium. 54.

Keresztúri Bíró Pál tulajdonképpen a harcoss puritánok (Tolnai Dali János, Medgyesi Pál) kortársaként az átmenetet képviselte.⁷ I. Rákóczi György fiainak nevelője, Apácai Csere János mellett a 17. század legkiválóbb pedagógusa, jeles prédikátor, II. Rákóczi György udvari papja. A textus alkalmazásában egészen személyes, lelkipásztori gyakorlata e részében a puritán nomisztikus etikai szemlélet érvényesül. Más-más összefüggésben ugyan, de minden prédikációja a *bűn – lelki halál – szabadulás* gondolköre mentén fogalmazódik meg. Prédikációinak fő célja a megjobbítás, ami tartalmilag is a puritánus igehirdetés vezérfonala szerint halad. Ez pedig leírja a bűn megsíratandó állapotát Istennek igazságos átkával együtt, de egyszersmind felmutatja az evangéliumi ígéretekkel, amelyek beteljesedése a megtérők osztagrészé. Az így megostorozott hallgatóknak hirdeti azután, hogy az ígéretekben rejlő áldás személyesen az övék, Isten mindent javukra rendel, „kiváltképpen a Krisztusban való bőséges megváltásnak ígérete és koronája által”.⁸ A kor sztoikus szellemiségével való szembenállásnak is tekinthetjük a változni akarás készségét ébresztő, ösztönző prédikációit.⁹ Azokban lépten-nyomon megmutatkozik bizonyos voluntarista jelleg. Keresztúri nem ígér vigaszt és megnyugvást azoknak, akik beletörődnek pillanatnyi állapotukba. Hiszen a megpróbáltatások nem Isten szeszélyéből érik az embert, hanem a „bűn miatt való nyavalyás” voltából. Ezért abba nem beletörődni kell, hanem abból megtérni. Keresztúri igehirdetései a gyakorlati keresztyén élet regulái. Gyakorlatias és személyes volta emeli ki prédikációit a száraz moralizálás sémáiból, de azért hangja sokkal inkább analízáló, mint szenvedélyesen izzó. Az ortodoxiával szemben mégis többletet ad, mert nem elégszik meg azzal, hogy a keresztyén életfolytatásra pusztán tanítással ösztönözzön. Általánosan érvényes intellektuális elmélkedés helyett a személyességre kerül a hangsúly, Keresztúri aktuálisan és *ad hominem* beszél.¹⁰ Hitet akar ébreszteni, személyes Isten – ember kapcsolatot munkálni, hogy a bibliai Kijelentésből következő erkölcsi normáknak belső meggyőződésből feleljen meg az igehirdetést hallgató. A keresztyén ember személyes életének spirituális aktivitásban kell eltelnie. Szüntelen vigyázásban, mert a bűn, a Sátán minden módon és minden helyen meg akarja ejteni, és szüntelen igyekezetben, hogy ezt az ember elkerülhesse. Az emberi aktivitás ösztönzése során nem tesz engedményt a pelagianizmusnak, hanem következetesen megmarad a reformátori teológia talaján. A bűnös ember harca, küzdelme vétkeivel nem a saját erején, tehetségén, képességén nyugszik, hanem Isten megelőző kegyelmén. *„Arról elmélkedjél, vajon mivel gyógyíthatnád meg a te bűn miatt megsebesedett lelked ismét ez után. És ha feltalálsz, hogy nem egyéssel, hanem: 1. Az Istennek reád áradott kegyelmével. 2. A Christusnak ártatlan sebeivel. 3. A Christusnak testéből kicsepegett vérrel, és az ő irgalmasságának megnyerésével. Úgy élj, hogy várhassad fejedre az Istennek kegyelmét, kapcsolód hozzád a keresztfán megholt Christusodat, hogy az ő bűnbocsátó irgalmassága az egeből rád szálljon. Így lésszen, hogy a te bűn miatt megsebesedett*

⁷ Életét és munkásságát e sorok írója önálló kötetben tárgyalja: Keresztúri Bíró Pál 1594? – 1655. Sárospatak, 2001.

⁸ RAVASZ LÁSZLÓ: A gyülekezeti igehirdetés... i. m. 219.

⁹ A terjedő sztoicizmusról TARNÓC MÁRTON: Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában. Budapest, 1978, Gondolat Kiadó. 131-140.

¹⁰ NAGY GÉZA ugyanezt emeli ki Medgyesi igehirdetését illetően. Fejezetek... i. m. 55.

lelked ismérzeti meggyógyul”.¹¹ A cselekvés tükre és egyben erőforrása a jóra való igyekezetnek Krisztus. Ezért, amikor úgy akarsz élni, ahogy Isten kívánja, „tekints a te Krisztusodra”. „Mikor felkelsz nyugvó helyedről, gondolkodjál a te Krisztusodról, aki tégedet az éjszakán átalhozott, meglásd, hogy jóra való szándék indul benned. Ha munkához akarsz fogni, elmélkedjél szívedben arról, minémű sok fáradságos munkát vött fel teéretted a te Krisztusod e földi életben, meglásd, hogy azt kezded cselekedni, amelyet a te Istened kíván”.¹² Sokat elmond Keresztúri prédikációinak kegyességi megítéléséről, hogy az Egyenes ösvényt Árva Bethlen Kata, bibliai mélységű imádságok szerzője, „Isten dicsóságára, az anyaszentegyháznak épületére gerjedező szeretetének tanúbizonyságául” 1744-ben kinyomtatattatta.¹³ Nem érdektelen elolvasnunk, hogy Kovács Mihály,¹⁴ Bethlen Kata korábbi udvari prédikátora, 1744-ben vízaknai lelkész, tudós igehirdető, az előszóban miékként értékelte Keresztúri prédikációit. Kovács elmondja, hogy a nagyasszony azért döntött a prédikációk kiadása mellett, mert tapasztalta „az hitre, a szentségre vezérlő, serkengető hasznos könyvek született nyelvünkön való szűk voltát”. Az Egyenes ösvény már a második, aminek nyomtatását ilyen megfontolásból támogatta. Ebben a kötetben pedig „theologia practica, az erkölcsöket s cselekedeteket egyenes útra igazító tudomány adatik elő”. [...] Méltó is vala ez a Nagyságod dajkálkodására, mert ennek minden levelein a szentség útának kimutatása, a vétéknek megismerésének és eltávoztatásának módja találtatik. Felette nehéz, de az idvességre éppen szükséges dolog, sőt az idvességnek kezdete, a bűnöket megismerni, és azoktól való megszabadulásnak útját megtanulni. [...] Ez a könyvecske is, akármerre forduljon az ember, akár micsoda rendben, állapotban légyen, mindenféle felfedezi a vétkeket, minden kedvezés nélkül, mindenkinek, Szentírásbéli példákkal, bizonyításokkal a lelkiesméret előtt mutogatja. Nem csak a kapunál, a külső tornácban, azaz a cselekedetekben, hanem a színek belső pitvarában, rejtekében is kereskedik, ott is azt hirdeti: ez bűn, ez utálatosság. Valamiképpen pedig az hű orvos doktor nem csak kitudakozza a nyavalyáknak okait s fészkeit, hanem egyszersmind hasznos orvosságot, azzal való éléssel módot is praescribál, így ez a könyv is a vétéknek kimutatása után, mindenkor megtanítja az embert, miképpen szabaduljon ki bűneiből, s hogy ragasszon hite mellé jó cselekedeteket”. Olyan ez a kötet, folytatja Kovács Mihály, mint Archimedes tükrei, amelyek felgyújtották az ellenség hajóit. „Ebben a könyvben amaz Igazságnak Napjának és az Isten beszédéből folyó világosságnak egyben csoportozott hathatós sugárai által” megégnék a véték, a lélek pedig megtartatik a mennyei boldogságra.

A reformátori igehirdetés jellemzője, hogy egyszerre volt személyes és közösségi. Reformátoraink úgy szólították meg üzenetükkel az egyént, hogy őt és boldogulását nem választották el az ország ügyétől és boldogságától.¹⁵ A

¹¹ Egyenes ösvény. Várad, 1653. 79. RMNy 2502.

¹² Uo. 108.

¹³ PETRIK GÉZA: Magyarország bibliographiája 1712-1860, I-IV. Budapest, 1888-1892, 2. köt. 370. Az 1744. évi kiadás Szebenben jelent meg, a Sárospatakon őrzött példányt használtuk.

¹⁴ Életrajza ZOVÁNYI JENŐ: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Sajtó alá rendezte Ladányi Sándor. Budapest, 1977. 339.

¹⁵ BARCZA JÓZSEF: A reformáció kibontakozása és progresszív hatása nemzetünk életében. Theologiai Szemle 1989. 154.

lényegét tekintve ez nem változott a 17. századi református igehirdetéseiben sem.¹⁶ Keresztúrinál azonban egyáltalán nem hangsúlyos a református prédikációnak ez a jellemző vonása. Mint fentebb is utaltunk rá, igehirdetéseinek olvasása közben azt érzékeljük, hogy az egyéni, személyes élet kérdéseinek, problémáinak keretei között marad. Próféta hangot igazán csak imádságos könyvének Báthory Zsófiához intézett ajánlásában üt meg, aminek azonban Erdély sorsában bekövetkezett valóságát már nem érte meg: *„Elfelejtkezett e Világ, mi légyen ő, kitől légyen és mely közel légyen változásának vége”*.¹⁷ Itt ugyan kifejezetten említi az Isten ostorát tapasztalt „szegény nemzetünket”, de individuális összefüggésben szól róla. A kor puritánus igehirdetésében oly gyakori ostorozó, éles társadalomkritika csak villanásszerűen jelenik meg nála: *„A nagy rendek felfuvalkodtanak, nincsen isteni félelem az ő szemek előtt, a királyok elfeledkeztenek a Teremtőről, úgy élnek, mintha nem volna náloknál több Isten, a köznép elfajult az Istentől és ki-ki az ő szívének gondolatán jár. Úgy hogy nagy fönnyen azt mondhatjuk: Minden fő elhajolt és megvesztegette az ő útait. Ha azért az Istennek igaz itéletiről elmélkedtek, méltó, hogy a királyok gyászra jussanak, a nagy méltóságok lerontassanak, a szép arany koronák a porba vettessenek, a közrendek siralmas változásokat lássanak, a szülék édes gyermekektől árvaságra jussanak, és minden rendek jajszóval való éneket énekeljenek”*.¹⁸ Mindez nem jelenti azt, hogy hazája sorsa közömbös lett volna számára. Keresztúri jelét adta prédikációban is annak, hogy mennyire szerette nemzetét. Megrázó pillanatban, Rákóczi Zsigmond fölött könnyezve, kedves tanítványa szépreményű élete elhullásában a haza keserves állapota is megtestesült előtte és hallgatói számára is: *„Üljetek le és sirassátok édes hazánknak pusztulását, de meg ne győzzön a siralom, felvirrad még néktek az örömnök napja. Sirassátok édes nemzetünknek csaknem rabságra való jutását, de meg ne győzzön a siralom, felvirrad még nekünk az örömnök napja. Sirassátok amaz ifjúnak esetét...”*¹⁹ A kortársak a kiváló erényekkel tündöklő Zsigmond hercegben a haza sorsának lehetséges jóra fordítóját remélték, halálában ez a remény fordult gyászra.

A textus üzenetének kifejtése során a „Szentírás önmagát magyarázza” reformátori hermeneutikai elv érvényesül a kor prédikátori gyakorlatában, amikor egy-egy megállapítás, tanúság, egyszóval az alkalmazás különféle bibliai helyekre való utalás által bontakozik ki. Nem marad ez el Keresztúrinál sem. A margón szinte hemzsegnék a locusok. A puritánus elvet követve, Keresztúri a szabad textusválasztás híve volt, szemben a kijelölt bibliai részekkel, az ún. perikópa-renddel.²⁰

Mindehhez hozzá kell tennünk, hogy bizonyos anti-carteziánus vonásokat fedezhetünk fel Keresztúri teológiájában. Szabó Géza figyelt fel arra, hogy a Csecsemő Keresztýén előszavában kifejeződik, miszerint a szerző „az auto-

¹⁶ GYÖRI L. JÁNOS: Izrael és a magyar nép történetének párhuzama a XVI-XVII. századi prédikátori irodalomban. In G. Szabó Botond et al. (szerk.): Egyház és művelődés. Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI-XVII. századi történetéből. i. m. 29-52.

¹⁷ Mennyei társalkodás. RMNy 2128.

¹⁸ Egyenes ösvény, 150.

¹⁹ Uo. 155.

²⁰ BENEDEK SÁNDOR: A Magyarországi Református Egyház istentiszteletének múltja. Órsziget, 1971, 143.

nóm emberi értelemnél többre becsüli a hitet”. „Mert mit használ e világi elmulandó dolgok felől való tudomány, ha az Isten dolgainak vizsgálatát elmulattyuk, megutállyuk. Keresd fel elméddel az természetnek minden titkait, tanuld meg az tündöklő csillagoknak rendit, menj fel elméddel szintén az holdig, és annak folyását vizsgállyad, légy híres minden emberi bölcsességgel, fordítsad elmédet az tengerre, és vizsgálld meg minémű határokkal vétegett környül. Járd el az egész földet és az tengert, szemlélyed az egeknek minden részeit, avagy az egeken folyül is terjeszd ki elmédet, vizsgállyad az Angyalokat és egyéb lelkeket, értekezzél mindazok felől, valamelyek az te nyughatatlan elmédnek tetszenek. Micsoda jó követ tégedet, kérlek, ennyi fáradságos munkáid után, ha azt, ki mindeneket teremtet, az Istent tudniüllik, nem tudod? Az üdő elmülük, és ennyi sok munka után semmi vigasztalást nem vehetsz. [...] Ha valaki ez világi dolgok felől semmit ne tudgyon, avagy csak fél részént való tudománnyal bírjon is, de ha az Isten dolgainak titkait szüntelen visgállya és egész életét arra fordíttya, hogy az Istennek és az ő titkos dolgainak ismeretére jusson, bölcsőbb lészen az Plátónál, Aristotelesnél és minden egyéb világi bölcsesknél... Ki volt valaha bölcsőbb Platónál, Aristotelesnél, Pythagorasnál, kiknek bölcsességeket mindenek csudállyák? Elvesztenek mindazonáltal és mindnyáján örökké való veszedelemre jutottanak”.²¹ Igaz bölcsességet tehát az evangéliumi ismeret nyújt. Ez nem tudományellenesség, csak a hit minőségi többlete a tudománnyal szemben, mert ez evilági, tehát mulandó, amaz pedig az örök élet záloga. Szabó Géza teljes egészében Rákóczi Zsigmond hercegnek tulajdonítja a káté előszavát, mi azonban arról győződünk meg, hogy ha betűjében nem is, de szellemében Keresztúri a forrás. Nem állítható viszont teljes bizonyossággal, hogy a Csecsemő Keresztýén kifejezetten Descartes tanításával polemizálna. Az itt kifejtett álláspont egyszerűen jelentheti a reformatori örökség megvállását, hiszen Kálvin genfi kátéjának első kérdésfelelete csendül ki belőle: „Mi az ember életének fő célja? Az, hogy az ember Istent, ki őt teremtette, megismerje.”²²

Összegezve mondhatjuk, hogy Keresztúri nem fordult szembe radikálisan a református ortodoxiával, de nem is maradt annak határain belül. Jellemző, hogy egy-egy művét vizsgálva, az elemzők más-más arcát fedezték fel teológiájának. A Csecsemő Keresztýén ortodoxnak mutatja szerzőjét, míg a *Mennyei társalkodás* című imádságos könyve alapján – mint magunk is kifejtettük – a „puritán prédikátor lelki arca” rajzolható meg.²³ Keresztúri a múltból sokat merít, ugyanakkor gondolkodását, szemléletét áthatja a puritán megújulás szelleme. Ez jól megfért mérsékelt – Bethlen Miklós kifejezése szerint: „igen moderate” – episzkopáлизmusával, vagyis hogy elfogadta a református egyházban a püspöki kormányzást és az azzal összefüggő struktúrárt, hiszen több más puritánus lelkész meggyőződéséhez hasonlóan a meg-

²¹ SZABÓ GÉZA: A magyar református orthodoxia, Budapest, 1943, 104-105.

²² KÁLVIN JÁNOS: A genfi egyház kátéja. Ford. Czeglédi Sándor. Budapest, 1998, Kálvin Kiadó, 11.

²³ CZEGLÉDY SÁNDOR: A Heidelbergi Káté magyarázatai. In Bartha Tibor (szerk.): A Heidelbergi Káté története Magyarországon. Budapest, 1965, /Studia et Acta Ecclesiastica I./ 133-134. SZABÓ ENDRE ifj.: A puritán prédikátor lelki arca. Theologiai Szemle 1978, 380-382.

újulás alapvető kérdését nem a 'keret'-ben, hanem a tartalomban, a teológiában és a szolgálatban látta, és e meggyőződés szellemében munkálta is.

Keresztúri társa az udvari prédikátorságban *Selyei Balog István* (+1666k) szintén az ortodoxiába ágyazott puritán kegyesség igehirdetője. Nem elégszik meg azzal, hogy az elmét felvértezze a Szentírás üzenetével, az igehallgatók szívét, azaz belső elkötelezettségét is formálni óhajtja, amint prédikációs kötetének címében is kifejezi szándékát: „*Úti társ, melyben majd minden alkalmatosságokra tartozó rövid és együgyű tanítások foglaltatnak bé, melyeket irt és ki is bocsátott a szíveknek épületekre Selyei Balog István stb.*”²⁴ A szív épülésének konzekvenciája az Isten törvénye szerinti gyakorlati élet, a hétköznapiakban megvalósult puritán etika. Selyei a predestináció meggyőződéses hirdetője. Az egyén élete nem térhet le arról az útról, amit Isten eleve neki szánt. A házassággal kapcsolatban így fejezi ki hitét: „*Mert a házasok között való házasságról még elein tanácskozott az Isten, és kinek-kinek ő rendelt házasságbeli felet*”.²⁵ Ez azonban nem akadályozza meg abban, hogy újra és újra felszólítsa hallgatóit a hívő aktivitásra. Isten ugyan döntött, de a választottak javára intézkedett határozatában. Ezért – az idézett példánál maradva – a házasfeleknek egyenesen kötelessége kérni Őt: „*cselekedjél irgalmasságot ma velem, és engedjed, hogy nyerhessem meg ma tetőled azt, amit én kívánok ebben az én házasságomban*”. Végző soron pedig Isten irgalma hirdetésével építi Selyei hallgatói szívét, „gyümölcstelen, megsebesedett” lelkét, mely irgalom a „Christus drágalátos sebeiből kicsordult” vére által valóság. Hangsúlyozzuk: ez aktivitásra kötelez. „*Gondolkodgyál az Istennek irgalmasságáról, mennyi ideje hogy hí tégedet a poenitentiára, mennyi ideje hogy várakozik utánad, hogy megtérvén jó gyümölcöző szőlővessző légy... Azért élly úgy e jelen való világon, hogy várhassad fejedre az Istennek idvezítő kegyelmét. Úgy kapcsolód hozzád a keresztfán bűneidért megholt Christusodat, hogy az ő drágalátos kiomlott szent vérével tégedet minden kárhuzatos bűneidből szépen kimosogasson és megigazítson*”.²⁶

Tofeus Mihály (1624-1684) több mezőváros lelkipásztora, majd 1665-től I. Apafi Mihály udvari prédikátora, 1679-től erdélyi püspök *A szent Soltárok resolutioja* című munkája valóságos tárháza az igehirdető személyiségében egymással ötvöződni képes irányzatoknak.²⁷ Bár már idehaza, a váradi iskolában puritán hatásokat kapott, teológiájának fundamentuma az ortodoxia volt. Ezt kiválóan illusztrálja történelemszemlélete. A középkori eredetű, Melanchton által is felkarolt világvé, mely különböző ószövetségi próféciaikra épít, a világ és az emberiség életkorát *hatezer* esztendőre szorítja össze. A teremtéstől Krisztusig négyezer év telt el, Krisztustól a maradék kétezer esztendő a végidők felé tart. A választottak kedvéért az Úr lerövidíti az utolsó időket, tehát Tofeus kora az utolsó ítélet ideje. Azokban a megráz-

²⁴ Várad, 1657. RMK I. 928.

²⁵ Uo. 273.

²⁶ Uo. 171.

²⁷ Elemelte KATHONA GÉZA: Tofeus Mihály kora szellemi áramlataiban. In Varjas Béla (szerk.) Irodalom és ideológia a 16-17. században. Budapest, 1987, Akadémiai Kiadó, 401-425. Az alábbi idézetek is itt.

kódtatásokban, melyek Európát s különösen Magyarországot érték, Tofeus a végidők jeleit látja. „Ez az apokaliptikus világvégkép Tofeus világszemléletének állandó feszítő ereje, innen táplálkozik szent türelmetlensége, kíméletlen prófétai szigora, feddőzésének és megtérésre serkentő következtetéseinek hosszú sora”.

Ortodoxiájának másik jelentős vonása az itthon is terjedő cartesiánus eszmékkel való határozott szembefordulás. Tofeus álláspontja az, hogy sem a fizika, sem a filozófia nem vonható ki a teológia uralma alól. A kételkedés pedig, mint a gondolkodás kiindulópontja szükségszerűen Isten valóságának megkérdőjelezéséhez vezet. Ezért szüntelenül tiltakozik az ellen: „*hogy amint mindenről, úgy az Istenről is edgyszer kételkedni kell*”.

Ortodoxiájának újabb jellegzetes sajátága a predestináció következetes tanítása. Az ember teljes élete az eleve elrendelés „vasbordázatába” szorított: „*Mert személy szerint minden ember, ki légyen, meddig fusson, mint fusson, mit apprehendályon, mint szünnék meg, ezt az isteni szent tanács elvégezte*”. Ennek érvényesítésében odáig megy, hogy tagadja a pestis ragályos voltát is: „*Ne fély te az én mirigyemtől, mert ha én reám küldi az én Istenem, bizony nem mégyen tereád*”. Ennél fontosabb, hogy az eleve elrendelés hangsúlyozásával az üdvbizonyosság erősítését munkálja.

Tofeus ortodoxiája szilárd volt, de nem olyan merev, hogy ne fogadhatta volna magába a puritán kegyességet. Igehirdetését át- meg átszővi a személyes bizonyosságtétel Isten szeretetéről. Megtérésre hívó szava a puritán kegyesség élményanyagából való: „*A mi szunnyadozó, aluszékony, halálnak álmát álmodozó lelkünket fel kell költeni, kemény szókkal ébreszteni, hogy serkennyen fel... serkenny fel azért lélek, aki szunnyat, halálnak álmát aluszol*”. Puritanizmusa mutatkozott meg rendkívül éles társadalomkritikájában is. Lélekbe markoló erejű igehirdetése a fejedelmi házaspárt is megrendítette, így szabadon, megalkuvás nélkül leplezhette le a közéletben tapasztalható bűnöket, aggasztó jelenségeket, nem kímélve a legmagasabb méltóságokat sem. Egészen Amesius teológiájának vonalán halad, amikor úgy tanít, hogy a legegyszerűbb jobbágy is méltó elbánást érdemel, mert „*az Úr Jézus Kristus vérén megváltott ember*”.

Ellentmondásnak tűnik, hogy az eleve elrendelés talaján szilárdan álló igehirdető a coccejanus nézetek elől sem zárkózott el. Hiszen Johannes Coccejus szövetség teológiája éppen a merev predestinációs formalizmussal szemben bontakozott ki.²⁸ Tofeus nem tulajdonított ennek az ellentmondásnak jelentőséget, hanem eleve elrendeléses teológiájába beépítette azt, amit Coccejustól tanult. Isten „frigyese” ennek a világnak, a maga szövetségére választ ki embereket. Coccejanus nézetei tovább színezik Tofeus amúgy is eklektikus teológiai felfogását.

Kisztei Péter gönci prédikátor 1681-82 tájban, a Halley-üstökös feltűnése kapcsán két dörgedelmes prédikációt is mondott. Nem volt képzetlen ember, s prédikációján végigvonul a féltő hazaszeretet. A magyarországi refor-

²⁸ Részletes kifejtésre itt nincs alkalmunk. A kérdést feldolgozta ZOVÁNYI JENŐ: A coccejanizmus története. Budapest, 1890. Különösen 20-26.

máció „azt bünteti, kit szeret”²⁹ üzenetét eleveníti fel, amikor az üstököst Isten közeledő büntetésének előjeleként látja. Tulajdonképpen „téma-prédikációt” mond, történelmi példákkal igyekszik igazolni látását, nem a textust fejt ki (Joel 2,30-31). Igehirdetése mégsem érintetlen a személyes felelősségre ébresztés szándékától, amikor megtérésre hív: „*Siessünk a mi életünket megjobbítani... térjünk meg őhöz a mi tellyes szívünk szerint, böjtöléssel, sírással, kesergéssel, és szaggassuk szíveinket s nem ruháinkat.*”³⁰ Az igazi puritán csak most jönne elemébe, kifejtve a megtérés gyakorlati útját. Kisztei ezzel szemben itt végzi prédikációját. Ortodoxiáját azonban már megérintette a gyakorlati kegyességet követelő puritanizmus.

Ennek az elvárásnak a jegyében prédikált *Kabai Bodor Gellért* (1640-1681) a debreceni szószéken. Nem elégedett meg a hittani szempontú fejtegetéssel, gyakorlati útmutatást is adott. Igehirdetéseiből mégis hiányzik a Krisztus központú mélység. Holott *A Sátán kisírteti ellen való könnyörgés* mutatja, hogy személyes hitében Megváltójába kapaszkodó lélek volt. „*Uram Jézus, ki engemet nem csak teremtettél, hanem meg is váltottál, irgalmaságnak Istene vagy te... Uram, Istenem, alázatosan reménekedem, ne hagyd el engemet szorongatásomnak és lelki harcomnak idején, hanem állj mellém erős lelked által, és te magad viaskodgyál én érettem az én lelki ellenségeim ellen. Háborgat engemet a test, én édes Megváltóm... Megtérnék, szerelmes Jézusom, tehozzád, de térésemet megakadályozza... Tied vagyok, mert megváltottál engemet, én idvességemnek Istene. Szabadíts meg tehát engemet...*”³¹

Lényegében hasonlóan nyilatkozhatunk a másik két debreceni prédikátorról is. *Szenci A. Pál* (1644-1691)³² és *Felvinci Sándor* (1642k.-1686)³³ egyaránt részletezi a kívánatos keresztyén praxist, mindazonáltal személyesebb, Krisztusra mutató a gyakorlati ususban az utóbbi.

Köleséri Sámuel (1634-1683) puritánus légkörben nevelkedett, nem csak a váradi iskolában, hanem a családi körben is. Édesapja Köleséri Mihály rimaszombati, majd abaújszántói lelkész volt, akit 1646-ban a tokaji és a szatmárnémeti zsinat egyaránt felelősségre vont puritánus eszméiért.³⁴ A nevelői által ráhagyományozott szellemhez mindvégig hű maradt. Az a forma, amelyben ez a szellem hivatása betöltése során kiteljesedett, az ortodoxiába oltott kegyes élet volt. Az *Idvesség sarka* (Sárospatak, 1666, RMK I. 1038) című kötete az igaz hit alapvető igazságait tárgyalja, s mint ilyen, kétségtelenül az ortodoxia szabályait követi. Ugyanakkor Köleséri megfogalmazza azt is, hogy a hitigazságok elfogadásában nem az értelemnek van döntő

²⁹ DIENES DÉNES: Farkas András, „A zsidó és magyar nemzetről” című művének teológiája és kortársi párhuzamai. In: Virág Jenő (főszerk.): LIMES – Tudományos Szemle, Tatabánya, 2001. 73-81.

³⁰ HARSÁNYI ISTVÁN: Kisztei Péter élete és munkái. Sárospatak, 1910. 65.

³¹ Hegyes ösztön. Debrecen, 1682. 61. RMK I. 1280.

³² Részegesek jajos pohara. Debrecen, 1682. RMK I. 1283.

³³ A Jó Istennek Nevében Lelki Diadalomról Való Oktatás. Debrecen, 1682. RMK I. 1279.

³⁴ ZOVÁNYI JENŐ: Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban. Budapest, 1911. 98, 103, 136, 166, 327.

szerepe, hanem a hitnek. A *Szent Írás rámájára vonatott Fél Keresztyén, avagy igaz vallás színes vallójának próba köve* (Debrecen, 1677, RMK I. 1209) című műve kifejezetten az ortodoxia és a puritanizmus egyeztetésének szellemében született.³⁵ Egyértelműen fogalmazza meg az ortodoxia és a puritanizmus kívánalmainak helyes viszonyát, mindazonáltal megszólal az ortodoxia kritikája is: „A tudománynak fészke az értelem, a szentségnek fészke az akarat. Meglehet az, hogy az embernek értelme megvilágosított legyen, de az ő akarattya ugyan egy szálnéra is meg nem szenteltetett. Lehet valakinek olyan tudománya, mellyel tudhatja, hogy vagyon Isten, de nincs olyan akarattya, mellyel engedjen Istennek... Hogy az ember Egész Keresztyén legyen, megkívántatik, hogy a fejében világosság, szívében lelki melegség legyen, tudomány az értelmében, buzgóság az indulatiban. Némelekben vagyon buzgóság tudomány nélkül, de ez nem egyéb vak buzgóságnál. Némelyekben van tudomány buzgóság nélkül, de ez nem egyéb haszontalan spekulacionál, szemlélésnél... A fő teli lehet tudománnyal, de az szív egy csöppel sem jobb azzal, ha valami egyéb nincs abban. A phariseusok elég tudósok voltak... Óh mely sokan mentek tudománnyal rakva pokolban.”³⁶ Már jelentkezik Köleséri munkájában a későbbi évtizedek kegyességére oly jellemző Krisztus és az egyes hívő lelki házasságának a gondolata. „Az Egész Keresztyén szíve szakadva óhajtja a Jésus Christusnak, az ő vőlegényének utolsó eljövételit.”³⁷ A középkori misztikának hazai protestáns talajon való 17. századi jelentkezését érhetjük tetten itt.

Debreceni Kalocsa János (1632-1710) az Énekek énekét kifejezetten ebben a szellemben, az allegória szabályai szerint magyarázta végig.³⁸ A Krisztus menyasszonya azonban nála nem a hívő lélek, hanem – amint arról a Biblia beszél, Ef 5,32 – az anyaszentegyház. „Az Anyaszentegyház a lelki házasságban csak a Jesus Christust tartja szerelmesének.”³⁹ Kifejezőmódja a későbbi évtizedek hazai református pietizmusának érzelmileg telített hangulatát előlegezi. „Az Úr Jésus Christus nem csak szép, hanem gyönyörűség is... Hát nagy kívánsággal szemléllyed lélekben, és magadat gyönyörködtessed Ő Felségében. Igen szerelmesnek és kedvesnek tartsad véle való társalkodásodat és reá való nehézségedet” [támaszkodásodat].⁴⁰

A sok nyomorúságot, üldöztetést megért *Szathmárnémeti Mihály* (1638-1689) temetési prédikációiban éppúgy érvényesíti azt az elvet, mely szerint a praxis pietatis, a kegyesség gyakorlására való felhívás elengedhetetlen része az igehirdetésnek, mint templomi beszédeiben. Egy jellemző példát ragadunk ki munkájából. A naini ifjú feltámasztásáról (Luk 7,12-13) „az egyszerűlöttön kesergő szülék” vigasztalására prédikált. Igehirdetésének végső kicsengése, hogy a vigasztalás maga a kegyes élet. „Feltámasztja ez te egyetlenegyedet az özvegyekben, árvákban, az Úr Jézus személyét viselő szegé-

³⁵ Inkább, mint az ortodoxia és a cartesiánizmus összeegyeztetésére, ahogy Szabó Géza véli. Uő: A magyar református orthodoxia. i. m. 129.

³⁶ Szent írás rámájára vonatott fél keresztyén... i. m. 16-17.

³⁷ Uo. 215.

³⁸ Isten ajándékával való kereskedés. Debrecen, 1693. RMK I. 1435.

³⁹ Uo. 99.

⁴⁰ Uo. 98-99.

nyekben, azokat adja néked egyetlen egyed helyében. Gyönyörködjél azokban, tápláljad s ruházzad azokat...”.⁴¹

A Szathmárnémetihez hasonlóan hányatott sorsú *Debreceni Ember Pál* (1660-1710) korának legkiválóbb igehirdetői közé tartozott.⁴² Teológiai rendszerét éppúgy változatos elemekből építette fel, mint Tofeus esetében is láttuk. Igehirdetési élettel teljeseek, coccejanus typologikus írásmagyarázata személyes biznyságtételekkel telített, melyekben pásztori szelidség és próféta keménység harmonizál. A szív embere, de a reformátori tanítás szilárd talaján áll. Prédikációi formailag nem különböznek a korban megszokottól, éppúgy törekszik az elme, mint a szív meggyőzésére.⁴³ A legtöbb kortárrsal ellentétben viszont Ember Pál a gyakorlati alkalmazásra nagyobb hangsúlyt tesz. Többeknél ez szinte csak függelék jelleggel van jelen az igehirdetés legvégén. Ember puritanizmusa az ortodoxiába ágyazott. Krisztus pokolra szállítását szó szerint Kálvin értelmében magyarázza,⁴⁴ s ha polemikus helyzetbe kerül, csaknem büszkén vallja: „*Mert mi orthodoxusok...*”.⁴⁵ A predestinációt speciális értelemben, vagyis az üdvösségre nézve és általánosan, tehát a történelemben is meggyőződéssel vallja.⁴⁶ Számára „ecclesia” és „respublica” ugyanazon keretek között él e földön, a magisztrátus és a lelkész – az előbbi Mózes, az utóbbi Áron – közös, együttműködő irányítása alatt.⁴⁷ Prédikációit az üldözés tüzeiben égő anyaszentegyháznak írta, a lázadást, a fegyverfogást azonban – Kálvin szellemében – visszautasítja.⁴⁸ Viszont az ortodoxia nem cél, hanem szilárd fundamentum, amelybe Ember Pál a Krisztus által élő és cselekvő embert akarja gyökereztetni. A Krisztus által élő ember pedig az, akinek a Megváltó megszületett a szívében. Ezért gyakori fordulat az alkalmazásban az ilyen: „*Készítsük szíveinket s magunkat egészen, hogy illendőképpen vehessük a hozzánk eljövendő Christust, hogy az, aki Szíztől szűzen született, szentül és szűzen születessék s formáltassék a mi szíveinkben is*”.⁴⁹ „*Fogadd szívesen s nagy lelki örömmel a te szíved ajtaján zörgető Jézust, óh ember!*”⁵⁰ „*Születessél és formáltassál, óh édes Jézus, a mi szíveinkben is!*”⁵¹ Jézus Krisztus gyakori jelzője Ember igehirdetéseiben a „*drága*” és az „*édes*”. Frazeológiájában általában is közelebb áll ahhoz az érzellemmel telített kifejezésformához, amit ekkor az igehirdetésekből kevésbé, az áhítat-irodalomban annál inkább megtalálunk.

Az a típuskereső írásmagyarázat, amit Coccejus teológiájából ismert meg Ember Pál, lehetőséget adott számára egy sajátos, de rajongástól mentes Jézus Krisztus központú igehirdetés kialakítására. Igaz, hogy coccejanizmusa olykor olyan túlzásokra is ragadtatta, mint annak 10 pontban való bizonyítá-

⁴¹ Halotti centuria. Kolozsvár, 1683. RMK I. 1301.

⁴² KATHONA GÉZA: *Debreceni Ember Pál 1661-1710*. ThSz 1961. 219-224.

⁴³ Innepi ajándékul az Isten Sátorába felvitetett Szent Siklus. Kolozsvár, 1700. RMK I. 1556.

⁴⁴ Uo. 212-213.

⁴⁵ Uo. 207.

⁴⁶ Uo. 47.; 190.

⁴⁷ Uo. 210.

⁴⁸ Uo. 204.

⁴⁹ Uo. 23.

⁵⁰ Uo. 50.

⁵¹ Uo. 142.

sa, hogy a Jákób lajtorjája Jézus Krisztus ószövetségi előképe.⁵² Fontosabb azonban arra rámutatnunk, hogy Ember Pál látásában igaz keresztyénség, igaz egyház ott van, ahol „*Christus minden nap születik, ahol a Christusnak szállása vagyon*”. Ember ennek mikéntjét is elmondja, amikor a klasszikus reformátori tanítást idézi: az evangélium „tisztá és igazán való” prédikálása, valamint a szent sákramentumokkal való „rendes, igaz és idvességes” élés által történhet ez meg. Hozzáfűz azonban egy harmadik feltételt is, méghozzá a diakónia, a szeretetszolgálat meglétét „*a Christus szolgáinak és az Ő Felsége képét viselő szegényeknek tiszta szívvel való fogadása, és azokról való jó gondviselés által*”.⁵³ Az igaz egyházzal tehát nem vitatkozni kell, hanem annak valóságos voltát kegyes keresztyén élettel igazolni. Ez mindenestre egyszerre a polémiára nagy gondot fordító, de kiüresedett ortodoxia kritikája és programadás az üldözések során megrendült, önmagát kereső református egyház számára.

Személyes sorsa, az üldöztetés hozzájárulhatott Ember Pál prófétikus-eszkatologikus szemléletének kialakulásához: „*Sajdíthatjuk mi, az utolsóbb időkben élő emberek*” a „*szörnyű és sűrű üldöztetések*” nyomán és más jelekből a végidők közeledését.⁵⁴ Világtörténelmi jel a „*török nemzetség romlása*”, mely kezdete azoknak az időknek, amikor az evangélium eljut minden néphez. Maguk a törökök is meg fognak térni. A „*Mózes fedelét szemeken és szíveken viselő szegény zsidók*” megvilágosíttatása is elkövetkezik. Vége lesz az üldöztetéseknek is, az egész Föld királya az Úr Jézus lesz. Mindez önvizsgálatra indít, mert az ítéletet senki sem kerülheti el. Ebből pedig következik, hogy az utolsó időkben a legfontosabb az „*idvesség keresése*”, vagyis a kegyes élet.

A hitvalló prédikátor, esperes, majd püspök *Csuzi Cseh Jakab* (1639-1695) közismert puritánus elkötelezettségéről.⁵⁵ Igehirdetésében megtalálhatók a coccejanus nézetek is.⁵⁶ Szándéka szerint „*az igaz hitnek idvességes gyakorlásának módgyát*” óhajtotta tanítani, mert „*a mi igaz vallásunknak ereje nem csak a puszta hiedelemben nyugszik meg, hanem a hitnek drága gyümölcseit hathatósan mutattya a kegyességnek gyakorlásában; mert bé oltatván ember hit által Christusban és a Christusnak amaz szerelmétül szorongattatván, nem önnön magának él osztán, hanem annak, aki ő érette megholt és feltámadott*”.⁵⁷ Igehirdetéseinek formai felépítésében őrzi az ortodoxia örökségét, amennyiben a hit igazságainak kifejtésére építi annak „*idvességes gyakorlásának módját*”.⁵⁸

Ezt a sajátos formát, az ortodoxia és a puritánizmus igehirdetésének ötvözetét [*Nagy*] *Szólósi Mihály* foglalta össze gyakorlati teológiai munkájá-

⁵² Uo. 27-28.

⁵³ Uo. 72.

⁵⁴ Uo. 40-43.

⁵⁵ BODONHELYI JÓZSEF: Az angol puritánizmus lelki élete és magyar hatásai. Debrecen, 1942.

⁵⁶ CSORBA DÁVID: Politikum és vallási türelem. Csúzi Cseh Jakab prédikációs mentalitása. Sárospataki Füzetek, 2002/2. Megjelenés alatt.

⁵⁷ Kincses Tárház. Sárospatak, 1668. 6. RMK I. 1070.

⁵⁸ Gyakorlata szemlélhető Edom ostroma. Debrecen, 1682. c. művében. RMK I. 1274.

ban.⁵⁹ „Miképpen kell a tudományt alkalmaztatni a hasznok kihozásában a népre”? – teszi fel a kérdést a szerző.⁶⁰ A válaszból kiderül, hogy először az „értelemre nézve, mely által a nép taníttatik, de azzal ellenkező értelem vagy tudomány megcáfoltatik”. A tudományt érvekkel kell előadni, a logika szabályai szerint. Itt azonban nem állhat meg az igehirdető. Szükséges, hogy az *akaratra* és az *indulatra* nézve is alkalmazza a textus üzenetét. Ez tulajdonképpen az igehallgató jóra ösztönzése, illetve a veszedelembé rohanó megfékezése. De a morális intés csak egy állomás a „lelki ismertet” megszólítása előtt, mely vádol vagy ment. Ez a prédikáció legszemélyesebb része, amikor „lélekig ható éles tőr” az Ige. „Itt van a helye a vigasztalásnak, jóra való intésnek és a gonosztól való elirtóztatásnak”. Erre a személyes megszólításra épül az alkalmazás „az élet folyására vagy az erkölcsökre nézve”, tehát a kegyesség gyakorlására való buzdítás.

A lényegét tekintve *Martonfalvi Tóth György* (1635-1681) is Szőlősi Mihályhoz hasonlóan határozza meg az igehirdetés általi „építést”, amikor azon az igazság ismeretét és a kegyesség gyakorlását (*doctrina veritatis et praxis pietatis*) érti.⁶¹

A *doctrina veritatis* kifejtésében a 17. század második felében az igehirdetők – a legkiválóbb puritánok is – az ortodoxia szabályait alkalmazták. Lényegében dogmatikai fejtegetést végeztek, mely által igyekeztek elmélyíteni a reformátori tanítás igazságait, felvértezve a híveket, nehogy megrendüljenek, ha ellenkező nézeteket hallanak. Ezt szolgálta a „tudomány”, azaz az üzenetet megelőző exegézis is. Mindez nem föltétlenül volt „unalmas és lelketlen”,⁶² a figyelem ébrentartása elsősorban nem az alkalmazott módszeren, hanem az igehirdető adottságain múlott. A *praxis pietatis* beemelése feltétlenül többletet adott a református prédikációnak. Személyessé tette és elmélyítette az üzenetet. A gyakorlati keresztyén élet, az Isten dicsőségét kereső cselekvés került előtérbe a prédikációnak ebben a szakaszában. Ezzel az ortodoxia igehirdetésének torzóban maradt épülete teljessé lett a hazai református igehirdetői gyakorlatban. Megfért benne a *scientia rerum divinarum* és a *doctrina Deo bene vivendi* egyaránt. Ez utóbbi nélkül a prédikáció a tan gépies ismételtetése maradt volna, ez viszont legfeljebb entuziaszta rajongás amannak szilárd fundamentuma nélkül. A kinyilatkoztatott objektív üdvény, illetve annak tételes rendszerbe foglalt magyarázata és a *praxis pietatis* szimbiózisa erjesztő edénye lett a hívó és hitvalló keresztyén élet formálásának. Ebben jelen volt a teljes ember, nem csak a maga értelmi, hanem érzelmi valóságával egyaránt. A prédikációnak ez a spirituális „egészsége” alkalmas volt arra, hogy megtartsa a református gyülekezeteket az ellenreformáció támadásai közepette.

⁵⁹ Az Isten házában meggyújtott s másoknak világot, de magát meg nem emésztő lobogó szövetnek, vagy a lelki pásztorságnak tiszta tüköre stb. Kolozsvár, 1676. RMKI. 1193.

⁶⁰ Uo. 22-24.

⁶¹ *Ars concionandi* Amesiana. Debrecen, 1666. Idézi RAVASZ LÁSZLÓ: A gyülekezeti igehirdetés elmélete, i. m. 222.

⁶² RAVASZ LÁSZLÓ: i. h.

E sajátos igehirdetési formát tekintve nem beszélhetünk egységes képről, ortodoxia és puritanizmus sajátos együttélésének *különbféle fokozatai* voltak. A tiszta, s nem feltétlenül elsekélyesedett ortodoxia is élt tovább. Az igehirdetők közül nem egy a szabad textusválasztást gyakorolta – ennyiben puritánus hatást hordozott – de a textus kifejtésében már nem adott helyt a praxis pietatisnak, ehelyett üres történetekkel töltötte ki az időt, száraz értekezést tartott, s unalmukban az igehallgatók igen gyakran elaludtak.⁶³ Ez előfordulhatott akkor is, ha az igehirdető a textust szabályosan fejtette ki, hiszen a gyakorlati útmutatás éppúgy lehetett szórszálhasogató és terjengős. A textus tíz-húsz felé ágaztatásának általános gyakorlatában eleve benne volt az unalom esélye – így látjuk ezt ma, de nem feltétlenül egyezik ez a kortársak véleményével, hiszen mindenki így prédikált. A terjengősség lehetőségét eleve magában hordozó hagyományos formától a puritán elkötelezettségű igehirdetők sem szakadtak el. De vajon az igehirdetést hallgatók egy véleményen voltak-e a prédikátorokkal? Köleséri Sámuel, amikor a „szófogadó gyülekezet” ismertető jegyeit fejtegette a debreceni szószéken, erre a feltehetően közkeletű álláspontra is kitért: „*Bevenném mind az Igét, mind az igehirdetőt, de hosszan prédikáll.*”⁶⁴ Sokat mond ebben a vonatkozásban Medgyesi Pál szomorkás megjegyzése is: „*Húságba merült nemzetünknek nagyobb része, nem illetődvén meg derekasan a lelki dolgoknak szeretetétől, rövid prédikációt, hosszú pecsenyét szeret.*”⁶⁵ Ravasz László általában úgy ítélte meg, hogy „*az unalmas, lelketlen igehirdetésbe csak néhány kivételes ember ajkán harsan bele meleg, egyéni hang, az is a nemzeti fájdalom hatása alatt.*”⁶⁶ Valóban, a nyilvánvalóan puritánus igehirdetők legtöbbször sem volt képes arra a dinamikára, amely elevenséget adott Medgyesi s a hozzá hasonló, kivételes képességű prédikátorok igehirdetéseinek. Ravasz még sötétebben láttatta a helyzetet, amikor így fogalmazott: „*Jelenkori igehirdetésünk sok nyomorúságának legfőbb oka az, hogy mi az ortodoxiából a 18. század elején a pietizmus nélkül evezünk át a racionalizmusba.*”⁶⁷ Az igehirdetések e szerint formai problémák mellett tartalmi meghatározók alapján sem hordozták a megújulás hatását, s így nem voltak alkalmasak a vallásos élet elmélyítésére sem. Ezzel szemben a megismert és több-kevesebb részletességgel ismertetett prédikációk bennünket arról győztek meg, hogy az ortodoxia kemény burkát a puritanizmus képes volt feltörni. Ezzel létre jött egy sajátos, az ortodoxiába ágyazott, személyes elkötelezést, érzelmi azonosulást munkáló, szintetikus teológiai alapokon álló igehirdetési forma. Olyan prédikátorra is hivatkozhatunk, aki hangot adott annak, hogy tudatosan, programszerűen kívánja alakítani ezt a sajátos formát. *Szatmári [Szakmári] Pap János* (1657-1708) azért adta ki egyik művét, mert a kegyes életre tanító munkák hiányát tapasztalta. Az előszóban világosan megfogalmazta, hogy a hagyományos elméleti, polemikus igehirdetés önmagában kevés, szükséges a megszentelő-

⁶³ BENEDEK SÁNDOR: A Magyarországi Református Egyház istentiszteletének múltja. I. M. 144.

⁶⁴ Arany Alma. Debrecen, 1673. 39. RMK I. 1144.

⁶⁵ Doce nos orare... Bártfa, 1650. Idézi RÉVÉSZ IMRE: Az imádkozó magyar. Debrecen, 1922. 64.

⁶⁶ RAVASZ LÁSZLÓ: A gyülekezeti igehirdetés elmélete, i. m. 222.

⁶⁷ RAVASZ LÁSZLÓ: A magyar protestáns igehirdetés a XVII. században. Theologiai Szaklap, 1913. 284.

dés hangsúlyozása is: „*Ugyan is még Skólai Tanítói tisztben, midőn hivatalom úgy kívánván, a keresztyéni hitről való tudományt (a Theológiát) a Palatinátusi Katekismusnak rendi szerint... tanítám, valójában megtapasztaltam vala, hogy mind a Skólákban, mind az Eklézsiában tanító tudós emberek magokat nagyobb részént a keresztyéni hitnek az ellenkező vallásúaknál kétségben forgó cikkelyeinek magyarázattyában s oltalmazásában foglalták s gyakorlották. De annak kérdésben nem annyira forgó és életünket s cselekedetünket néző cikkelyeit, melyekről az említett Katekismus az harmadik részben, az háládatosságnak nevezeti alatt tanít, csak igen gyengén, majd mondjam, mulólag illették...Melyhezképest mihelyt Isten a Skólai tanítás mellől az Eklézsiában való szolgálatra, tanításra híva, látván mely szükséges dolog volna az embereket a tudomány mellett, mely magán [önmagában] bizony senkit nem idvezít, a szent életnek gyakorlására igazgatni, és ugyan kézen fogva vinni. Arra szánám, azontúl adam is magamat, hogy azokat se hagyám ugyan el, melyek az embereket tudósokká teszik (Dogmaticának híjják deákul), de kiváltképpen amelyek által jókká léznek, melyek az életnek munkájára néznek (Practica és Moralia deákul nevek) magamat azokban gyakorolnám, és másoknak is elméjeket s cselekedeteket a magok abban való gyakorlására indítanám.*”⁶⁸ Nem azt mondjuk Szabó Gézával, hogy „ez a hang már a református pietizmus előszelét sejteti”,⁶⁹ hanem hangsúlyozzuk, hogy ez a református pietizmus.

A prédikációkban is nyomon követhető szintetikus teológiában gyökerező kegyességi magatartás összefoglaló meghatározására inkább használjuk tehát a *református pietizmus* kifejezést a *puritánnal* szemben. Annak ellenére, hogy a legjelentősebb ígéhirdetők szellemiségét, gyakorlati keresztyén életszemléletét, kegyességét az angliai-hollandiai puritanizmus befolyásolta jelentősen. Tagadhatatlan, hogy a pietizmus fogalmának használata önmagában is vitatott.⁷⁰ Nem is beszélve a református pietizmus kifejezésről, noha az európai egyháztörténet írás él a használatával.⁷¹ A hazai kutatásban viszont még nem talált igazi visszhangra.⁷² Ezért ugyan kockázatos az alkalmazása, mégis helyénvalónak véljük. Tesszük ezt azért, mert a hazai kutatásban a puritanizmus elsődlegesen olyan reformmozgalmat jelent, amelynek tagjai egyházszervezeti, liturgiai változásokat követeltek. A keresztyén élet elmélyítését ezek megvalósításával együtt munkálták, mintegy elválaszthatatlanul egymástól. Magunk úgy látjuk, hogy a 17. század második felére a hazai református teológia nagyrészt elfordult a harcos puritanizmustól. A személyes kegyesség építését tartotta elsődleges feladatának, és az ebből fakadó szociáletikai konzekvenciák levonását hangsúlyozta. Az előbbi hivatott kife-

⁶⁸ Kegyes ajakak áldozó tulkai. Kolozsvár, 1707. A kegyes olvasóhoz. RMK I. 1727.

⁶⁹ SZABÓ GÉZA: A magyar református ortodoxia. i. m. 136. Szabó Géza ugyan felismeri és megemlíti a praxis pietatis megjelenését az ígéhirdetéseken, jellemzően mégis az ortodoxia képviselői közé sorol több olyan prédikátort, akik már az általunk ismertetett módon prédikáltak. Nyilván azért, mert az ortodoxia jellemző vonásai nem elhanyagolható helyet töltenek be munkáikban. i. m. 114-127.

⁷⁰ WALLMANN, JOHANNES: A pietizmus. Ford. Szabó Csaba, Budapest, 2000, Kálvin János Kiadó, 13-17.

⁷¹ WALLMANN, JOHANNES: A pietizmus, i. m. 33-39.

⁷² Pedig nem kisebb személyiség, mint RAVASZ LÁSZLÓ nevezte Medgyesi Pált „az első kálvinista pietista ígéhirdető”-nek; A gyülekezeti ígéhirdetés elmélete, i. m. 216.

jezni a „pietizmus”, az utóbbit a „református” kifejezés. Ugyanakkor a „református pietizmus” meghatározás világosabban utal a kálvini teológiára, amelyben mindig is jelen volt az „Isten dicsőségére élésnek”, a magunk aktív önátadásának elvárása. Nem volt tehát feltétlenül szükség új teológiára, hogy a reformációt követő későbbi nemzedékek életében a kegyesség megéledjen, csak a régit kellett időszerűen alkalmazni. Mindehhez hozzá kell még tennünk: az általunk vizsgált igehirdetők ösztönző törekvései közül teljesen hiányzik az *ecclesiola in ecclesia* gondolata, ami a német *evangélikus pietizmusban* állandóan kísértett. A pietizmus kifejezés tehát nem a német lutheránus megújulás kizárólagos hatására utal.

Magunk is hajlunk arra az álláspontra, hogy az európai protestantizmusban mutatkozó ébredés hatása nálunk a 17. század utolsó harmadában leginkább egy sajátos *precizizmusban* érhető tetten.⁷³ A hazai ortodoxia és a református pietizmus prédikációja között a lényegi különbség abban ragadható meg, hogy míg az előbbi a reformátori „tiszta tanra” épülő „igaz hit” elméleti kifejtésében önmagában ugyan benne érti a moralia-t, de az alkalmazásban nem szentel a részleteinek figyelmet, addig az utóbbi a moralia-t, mint életszentséget is részletezi, s annak többnyire természetes részeként megkívánja a pietas-t. Nem helyes azt feltételeznünk, hogy az ortodoxia elhanyagolta volna a megértett Igéből folyó helyes életfolytatás ügyét. Erről meggyőződhetünk a 17. századi egyházlátogatási feljegyzésekből. Viszont az ortodoxia igehirdetése az embert, az egyént csaknem kizárólag a számonkérő Istennel szembesítette, míg a kegyes élet igényét érvényesítő prédikáció elsősorban a megváltó Istennel, az új életre szülő Jézus Krisztussal.

Az ortodoxia – ellentétben egyik neves kutatója véleményével⁷⁴ – egyáltalán nem omlott össze, hanem – s ez valójában az erejét mutatja – képes volt befogadni és magába ötvözni az új áramlatokat. Így nálunk a puritanizmus és a pietizmus sem tisztán terjedt el, még csak nem is a kettő ötvözete-ként. Ez a két megújulási áramlat nem eltörölte, hanem meghódította az ortodoxiát. Az általunk figyelembe vett igehirdetések legtöbbször szemléletében a Kijelentés igazsága, mint megértett hitigazság és a megszentelődés imperatívusza olyan felbonthatatlan egység, mely a kegyes-, az Istent tettekben dicsőítő életben nyer értelmet. Ennek motorja nem csupán az *értelemmel elfogadott igazság*, hanem azzal együtt a *Krisztus által megragadott szív*. Értelem és szív között egyensúly van. Köleséri Sámuel, mint láttuk, egy kötetet szentelt az ilyen, tehát „egész keresztyén” bemutatására. Ez az egyensúly a későbbi évtizedek magyar református teológiáját is jellemezte. Nem

⁷³ CZEGLÉDY SÁNDOR: A teológia tanítása a Kollégiumban. In Barcza József (szerk.): A Debreceni Református Kollégium története, Budapest, 1988. 547-548. CSORBA DÁVID: Egy eltűnt prédikáció margójára. Szentpéteri István: Ördög szára bordája. Egyháztörténeti Szemle, 2001/1. 79-80. A precizizmus Gisbertus Voetius (1589-1676) holland teológus munkásságához köthető. Bibliai megalapozottságú tiszta, igaz hit s ebből következő erkölcsös élet az elvárása. Tanítványait nem csak a tudományok elsajátítására, hanem egyéni áhítatok formájában erősített kegyességre is ösztönözte. Kezdetben támogatta Jean de Labadie-t, mert úgy látta, hogy pietisztikus programja új életet lehel a száraz ortodoxiába. Viszont határozottan szembefordult vele, mikor szeparatista törekvései nyilvánvalóvá lettek. JACKSON, MACAULY SAMUEL (edit.): The New Schaff-Herzog Encyclopedia of Religious Knowledge I-XII. Michigan, 1950, Grand Rapids. XII. 220-221.

⁷⁴ SZABÓ GÉZA: A magyar református ortodoxia. i. m. 133-138.

állítjuk azonban, hogy nem kerekedett felül olykor az értelem, máskor pedig a szív. Minél inkább ez utóbbi jellemzőre esik a hangsúly, annál inkább beszélhetünk pietizmusról. Ez a kegyességi attitűd sokkal elmélyültebb formában szemlélhető a többnyire fordításként megjelenő kegyességi irodalomban, mint a prédikációkban. Ha csak a prédikációkat vizsgáljuk, úgy tűnhet, hogy a pietisztikus mozgalmak teológiai – dogmatikai értelemben inkább csak színező elemek a kor szellemi palettáján.⁷⁵

Mennyire lehetett elterjedt az igehirdetésnek általunk ismertetett módja? Ha a 17. század utolsó harmadában nyomtatásban megjelent prédikációkat tekintjük mérceként, akkor általánosan meghonosodottnak vélhetjük a prédikálásnak ezt a formáját. Szathmárnémeti Mihály írja temetési igehirdetéseinek ajánlásában, hogy „*ezek a prédikációk olvastatnak, talám prédikáltatnak is*” az eklézsiákban.⁷⁶ Másutt azt mondja, hogy könyvének mecénása „*e mostani országos hadakozásokban, sok könyvektől megfosztatott, szegény prédikátor atyámfiai kedvéért*” nyomtatta ki művét. Sőt, a lelkipásztoroknak ki is osztatta. *Ezért „valaholott ez együgyű prédikációkat prédikálják”,* támogatójának Isten dicsőségéhez való buzgóságát is emlegetik.⁷⁷ Számos prédikátor nem írt önállóan prédikációkat, hanem nyomtatott igehirdetéseket használt szolgálata során. Bizonyára őket érti Köleséri Sámuel, amikor így ír: „*Reménlettem, hogy ha egyebeknek nem is, a bujdosásban könyvektől megfosztatott gyengébb ajándékú atyafiaknak segítséggel lehetek*”.⁷⁸ Szathmárnémeti Mihály temetési prédikációs kötete egyik példányának egykori használója gondosan fel is tüntette, hogy mikor mondta el az igehirdetéseket.⁷⁹ Ezek megerősítik az általános elterjedtségről alkotott feltételezésünket. Meghonosodóban, illetve szélesedőben lehetett a prédikációk családi körben való olvasásának szokása is. A legtöbbször a kegyességi igény mellett az üldözésből fakadó helyzet alakította ezt a gyakorlatot. Debreceni Ember Pál ilyen megfontolásból adta ki a fentebb ismertetett munkáját. „*E sátoros innepekre rendeltetett, a mi váltságunknak nagy titkairól való együgyű elmékedéseimet közönségessé tenném, avagy csak azért, hogy azokban a szomorú, lelki pásztoroktól megfosztatott gyülekezetekben nyögő szegény lelkek vehetnék hasznát ezeknek, magok szállásokon, házok népe előtt olvasván, avagy olvastatván*”.⁸⁰

A prédikáció önmagában nem lett volna elegendő az általa igényelt kegyesség elmélyítéséhez. Társul szegődött azonban hozzá az a kegyességi irodalmi forma, amely kiválóan alkalmas volt arra, hogy az emberek a „magok szállásokon, házok népe előtt” olvassák vagy olvastassák. A református pietizmus szellemében prédikáló igehirdetők majd mindegyike írt vagy fordított ilyen munkát.⁸¹ Elvitathatatlan, hogy itt is Medgyesi Pál adja meg az alap-

⁷⁵ GYÖRI L. JÁNOS: Mártírium, puritanizmus, retorika. Két 17. századi magyar református prédikációs kötet tanulságai. Irodalomtörténet 2000/1. 52–53.

⁷⁶ Halotti centuria. i. m.

⁷⁷ Dominicalis praedikációk toldalíkjá. Kolozsvár, 1686. RMK I. 1353.

⁷⁸ Arany alma. i. m. A kegyes olvasónak.

⁷⁹ Halotti centuria. i. m. Sárospataki Ref. Koll. Nagykönyvtára, D 249 jelzetű kötet.

⁸⁰ Szent siklus. i. m. Elöljáró beszéd.

⁸¹ INCZE GÁBOR: A magyar református imádság a XVI. és XVII. században. Debrecen, 1931.

hangot a *Praxis Pietatis* első magyar nyelvű megjelentetésével (1636). Későbbi kiadásai jelzik, hogy sikerkönyv lett.⁸² Sikerében több tényező is szerepet játszhatott.⁸³ A keresztyén élet kérdéseit igyekezett teljes egészében átfogni, népszerűen feldolgozni. Az egyének és a családnak egyszerre áhítatos kézikönyvként állt rendelkezésére. A korabeli magyar közhangulattal és életérzéssel egybecsengtek eszkatologikus megnyilatkozásai. A mű legszemélyesebb részét a középkori misztika örökségét is hordozó allegorizáló dialógusok és az elmélkedések alkotják. Keresztúri Bíró Pál is ezt a formát választotta, amikor megírta *Mennyei társalkodás* (1645)⁸⁴ című művét. A cím magyarázata világosan utal a mű lényegére: „Az Istennek a bűnös emberrel való beszélgetése. Melyben megmutatja az Isten, minémű hajlandó légyen ő a megtérő bűnösnek meghallgatására, és minémű örvendetes szókkal biztassa az ő szerelmesit, mikor az idvességnek után a próbáknak szélvészein hánytattnak”. Majd a főrész bevezetője újra summázza ezt: „Az Istennek édességes beszélgetése a megtérő s bűnein kesergő, alázatos, kegyes hívével”. A kis kötet huszonöt elmélkedést tartalmaz, melyben váltakozva, monológban szólal meg előbb a bűnein kesergő ember, majd az őt vigasztaló Isten. A bánkódó, elveszett volta miatt kétségbeesett embert maga Isten győzi meg üdvösségének valóságáról. A mű célja a szív megnyugtatása Istenben. Fordulataiban, kifejezőmódjában a Biblia bűnbánati zsoltáira emlékeztet, de Szent Ágoston áthallások is megtalálhatók benne: „... nézz énreám gyakorta, elmélkedjél az én atyai szerelmemről szüntelen, mert csak énnálam találsz lelkednek nyugovó helyet”.⁸⁵ Népszerűsége vetekedett Medgyesi munkájával, több mint tíz kiadást ért meg, még a 19. században is kinyomtatták. A *Praxis Pietatis* mellett a *Mennyei Társalkodás* lehetett az a mű, amely ösztönző erővel hatott az áhítatos műfaj kibontakozásában. Mindkettő egyszerre hiányt pótoló és mintát adott – s nem csak abban, hogy milyen hitmélyítő munkákat írjanak vagy fordítsanak a lelkipásztorok, hanem vezérfonal volt abban, hogy miként szólítsa meg Istenét a „Meváltójának meghódolt keresztyén lélek”.⁸⁶ A mikénten nem csak a frazeológiát értjük. Az imádság lelkének fölébresztésében, önálló lábra állításában⁸⁷ ugyan egyáltalán nem nélkülözhető szerepe van a helyénvaló kifejezésformák megtanulásának. Viszont a szív belső, önfeledt elragadtatása lehel életet ezekbe a formákba. S itt tágíthatjuk is a kört, általánosan jellemezve a korszak áhítat irodalmát: a református pietizmus szellemében született áhítatos- és imakönyvek tulajdonképpen Isten-szeretetet munkáltak. Az *amor Dei intellectualis* eszközei voltak, sajátos

⁸² ESZE TAMÁS: A magyar *Praxis Pietatis*. Kiadástörténeti tanulmány. Könyv és könyvtár 3. Budapest, 1963. 43-79.

⁸³ GYÓRI L. JÁNOS: Kegyességi sikerkönyv a 17. században. A *Praxis Pietatis* magyarországi útja. In: Dienes Dénes – Szabadi István (szerk.): *Doctrina et Pietas*. Tanulmányok a 70 éves Barcza József tiszteletére. Debrecen – Sárospatak, 2002, 38-50.

⁸⁴ RMNy 2128. Miután Incze Gábor idézett munkájába nem vette fel, röviden bemutatjuk.

⁸⁵ *Mennyei társalkodás*, 40 p. Ágoston: „... nyughatatlan a mi szívünk, míg csak meg nem pihen benned”. KECSKÉS PÁL (vál. és ford.) Szent Ágoston breviárium. Reprint é. n. h. n. Szent István Társulat/Kairosz Kiadó, 40.

⁸⁶ Révész Imre kifejezése. Régi magyar imádkozók és imádságaik. *Protestáns Szemle*, 1924, 74.

⁸⁷ RÉVÉSZ IMRE: Ua, 80.

Krisztus-misztikát alakítottak ki, amely a 18. században érte el tetőfokát a magyar református kegyességben.

Mire a református vallásgyakorlás külső feltételei előnytelenül megváltoznak Magyarországon, akkorra kialakul a megváltozott világra sajátosan reflektáló, szubjektív vallásosság. E vallásosságnak nemzői a prédikációk voltak, bábái és dajkái pedig az áhítatos- és imádságos könyvek. E vallásosságot a sokat emlegetett puritanizmus és pietizmus, mint az európai protestantizmusnak újra életet adó áramlatok nem kizárólagosan formálták. Létezett és hatott a hazai kegyességi hagyomány is.⁸⁸ Hiszen ezen a hagyományon nevelkedtek az ébredés, a megújulás legkiválóbb munkásai. Ez a tradíció pedig a bibliás-imádságos vallásosságban ragadható meg. Információink leginkább a kiemelkedő személyiségekkel kapcsolatosak. *Szenci Molnár Albert* naplója számos utalást tartalmaz kegyességének őszinte és elmélyült voltáról, rendszeres imaéletéről, beleértve a zsoldáréneklést magánáhitatai során. Naplóját olvasva, szembetűnik mély pietásra hajló kegyessége. Az 1596. évnél ezt jegyezte fel: „*Mi Urunk Jézus Krisztusnak ezt az évét így kezdtem el. Reggel fölkelvén térdet hajtva adtam hálát, amiért az elmúlt évben kegyelmesen megőrizett minden rossztól, és jótéteményeivel elhalmozott. Teljes szívemből kértem, hogy az új évet tegye számomra szerencsésé, fáradozásaimban áldjon meg, tisztítsa meg szívemet.*” Egy prédikáció nyomán tett fogadalmához így kért erőt: „*Ó, én édes Jézusom, te ismered egyedül fogadalmam célját, töltsd belém Szentlelkedet, aki vezet engem, hogy örvendezve válthassam be fogadalmamat.*”⁸⁹ S maga is le akarta fordítani a Praxis-t.⁹⁰ *I. Rákóczi György* mély istenfélelméről, példás buzgóságáról éppen Medgyesi Pál emlékezik meg. „*Az kegyességnek tiszteiben, mind közhelesen, mind magában külön, mint az tiszta szép arany úgy tündöklött. Magános szakadatlan könyörgési s sűrű bibliaolvasási felől, ti, házában nevedkedett, éjjel-nappal véle lévő szolgálói hívei, ti tegyetek bizonyosságot. Nem érkezhettek soha oly nagy, oly szorgos és siető dolgai, hogy ezeket nem hogy elvesztegette volna, de csak szokott óráiról is igen ritkán halasztotta el. [...] Mely szorgalmasan gyakorolta a szent gyülekezetet, mind könyörgésekkel, s mind midőn prédikációk löttének!... Még úttában is nem volt soha e nélkül... Ha nappal nem várhatott, éjjelben, három, négy órakor és estve későn gyertyánál is meg kellett annak lenni... Nagy tisztesség tétellel, magának porig megalázásával jött a szent gyülekezetbe... Nagy figyelmetességgel hallgatta még csak a legkisebb tanítónak is tanítását... Az intésekre figyelmező, a feddésekre töredelmes lelkű, az ingatásokra gerjedező, a vizsgáztatásokra tapasztalhatóan megéledező volt.*”⁹¹ Bethlen Gá-

⁸⁸ RÉVÉSZ IMRE: A szatmárnémeti nemzeti zsinat és az első magyar református ébredés. Budapest, 1947. című művében (9-11 lapok) úgy értékelte, hogy a hitvalló és öntudatos keresztyén élet nem érte el a kellő mélységet a magyar társadalomban a reformációt követően, sőt sekélyes maradt. Révész itt vázolt – nem egészen árnyalt – álláspontjával a puritanizmus jelentőségét kívánta aláhúzni. Sajnos, még mindig igen keveset tudunk a reformáció nyomán kifermálódott magyar református kegyességről, a kiváló egyháztörténész értékelését azonban túlzónak véljük.

⁸⁹ SZENCI MOLNÁR ALBERT Naplója. In: Szenci Molnár Albert válogatott művei. Sajtó alá rendezte Vásárhelyi Judit. Budapest, 1976. passim.

⁹⁰ GYŐRI L. JÁNOS: Kegyességi sikerkönyv a 17. században. i. m. 43.

⁹¹ Erdély s egész magyar nép ... hármas jajja s siralma. Várad, 1653, 21-22. RMNy 2504.

bor hitvilágát Barcza József elemezte és mutatta ki, hogy „*az élet és halál szabados Úrára való aktív ráhagyatkozás és a belőle fakadt sziklaszilárd reménység... képezték a fejedelem hitvilágának pilléreit. Személyes élményekből származó, hálával és alázattal kiérlelődött meggyőződése volt ez...*”⁹² Szenci Molnár Albert 1621-ben kiadott imakönyvét nagyszombati polgárasszonyoknak ajánlja, mert „*kegyelmetek gyönyörködik az Szent Bibliának és az jó könyveknek olvasásába, és az Úr Istent tiszta imádsággal kívánnya tisztelni.*”⁹³ S éppen Szenci Molnár rendezte sajtó alá a Zemplén vármegyei Bekecs község templomszentelési ünnepségén elmondott prédikációkat. A kötetben helyet kaptak a templomépítő patrónus, Monaki Mihály és felesége Czitneki Anna, valamint gyermekeik könyörgései is, melyeket egyébként a templom falára előre felírtak, de az ünnepségen ők maguk el is mondtak. A legkisebb „kisasszony”, Monaki Zsuzsanna így imádkozott: „*Uram Jézus Krisztus, én Üdvözítőm, ki az kisdedekben gyönyörködöl, irgalmaz én nékem, nevelj és erősíts az igaz hitben, ámen.*” Majd idézte a 8. zsoltárt: „*Lám azt mondottad: Az kicsiny és csecsszopó gyermekeknek szájok által végezted el az te dicséretedet Uram.*”⁹⁴ Monaki Miklós és családja nyilvános imádsága az ünnepségen egyáltalán nem teátrális jelenet volt, hanem az otthonában együtt könyörgő család hitének ünnepélyes megvallása. Hihető-e, hogy ez a bibliás-imádságos kegyesség csak kuriózumként volt jelen a magyar reformátusság életében? Inkább a források hiányára, szűkös voltára kell gondolnunk. Nem túlzás tehát hazai kegyességi hagyományról beszélnünk. Ezen a hagyományon szűrődött át a nyugat-európai protestáns megújulás hatása is. Így érthető, hogy a fordításként megjelenő áhítatos-imádságos munkák átültetói „*annyira sajátjuknak érezték mindazt, amiről írtak, hogy az írás során gyakran eltértek az eredetitől, felhasználva a magyar nyelv adta gazdag lehetőségeket. Ezáltal az írások megtelnek eleven-séggel és eredetiséggel, a nyelv és a stílus révén pedig sajátosan magyarrá is válnak, szerves részévé a 17-18. század kultúrájának.*”⁹⁵ S tegyük hozzá, hogy a kegyesség gyakorlásának is. Amit Borosnyai Nagy Zsigmond leír gyermekkori (18. század eleje) családja áhítatos vallásosságáról, az egyszerre szemlélteti a reformáció nyomán létrejött és a puritán-pietista hatásra megpezsdült gyakorlatot, a hagyomány és az ébredés ötvözetét. Édesapjára emlékezve írja: „*A maga házából nem csak oskolát csinált, tanítván mindennap bennünket a tisztességes tudományokra szüntelen, hanem templomot is csinált, minden reggel s este, étel előtt s étel után könyörögnünk kellett. Az Úri imádságot, azon kívül az Apostoli Hitnek formáját és a Tíz parancsolatokat elmondottuk. A Bibliát nem csak olvastuk, hanem a Szent Históriakat könyv nélkül el kellett mondanunk. A rövidebb Zsoltárokat könyv nélkül mindennap el kellett énekelnünk, minden hosszabb Zsoltárból pedig avagy csak a két első verset könyv nélkül, a maga nótáján, egymás rendiben néha ötvenig is el kellett énekelnünk, egyéb virtusokat gyakorolnunk. Így igyeke-*

⁹² BARCZA JÓZSEF: Bethlen Gábor, a református fejedelem. Budapest, 1987². 48.

⁹³ Imádságos könyvecske. Heidelberg, 1621. 4. RMNy 1238.

⁹⁴ Consecratio Templi Novi. Kassa, 1625. 127. RMNy 1334.

⁹⁵ Ama kegyelemnek mennyei harmatja. A 17. századi magyar puritanizmus irodalmából. Válogatta és az utószót írta Balogh Judit. Harmat-Kinonia, Kolozsvár, 1995. 196-197.

*zett minket mint igen jó és böles atya az Úrnak félelmében felnevelni.*⁹⁶ A magyar református kegyességet a maga folyamatában kell szemlélnünk, mely a reformáció hazai hagyományában véve eredetét, képes volt az újabb frissítő források hatásait magába ötvözni.

E fejezet lezárása előtt nem mellőzhetjük el annak a kérdésnek a felvetését, hogy a gyakorlati keresztyén élet hangsúlyozásában mennyire érvényesült a lassan, de egyre erőteljesebben bontakozó újprotestáns szellemiség, az embert a középpontba állító és az ő erejében bízó új antropológia. Lényegében véve a moralizáló humanizmusnak a keresztyén gondolkodásban való megjelenését értjük a felvetett kérdés alatt. Az ember önerejébe vetett bizakodás arra a meggyőződésre vezetett, hogy a Kijelentésben megkövetelt morált az ember megvalósíthatja, s ebben pusztán akarati tényező érvényesül. Ennek előfutára nálunk a Hollandiából hazahozott, a túlfeszített predestináció tannal szemben létrejött arminianizmus volt.⁹⁷ A humanista örökség beépülése a református teológiába eredményezte azt a nézetrendszert, amely a reformáció alapkérdésének tekintett megigazulás tanban az embernek bizonyos közreműködő szerepet biztosított. Eszerint a bűneset után az ember nem vesztette el egészen szabad akaratát, ezért hitével és jócselekedeteivel hozzá tud járulni üdvösségéhez. Krisztus mindenkiért meghalt, nem csak a választottakért, illetően formán a kegyelem univerzális. Aligha véletlen, hogy az életszentséget kívánó, a praxis pietatist hangsúlyozó igehirdetőink kifejezésre juttatták ismételten predestinációs meggyőződésüket, s ezzel egyértelműen jelezték az augustinusi-reformátori kegyelemtanhoz való szilárd ragaszkodásukat. Kimondják azt is, hogy a kegyesség gyakorlására teljes erővel törekedni kell, a feltétel és egyben az ösztönző erő azonban kívülről – kegyességi kifejezéssel élve: felülről – származik, a kortársak által gyakran használt fordulattal szólva, „a Krisztus keresztfán kicsordult drága vére szerzéséből.” Meglátásunk szerint ennek hangsúlyozása megkönnyítette a hazai református kegyességben – alább a maga helyén kifejtendő – sajátos Krisztus-misztika elterjedését. Ami az eredeti kérdést illeti: jellemző, hogy a 18. századi református pietizmus olyan kiemelkedő személyiségei, mint Ráday Pál és Árva Bethlen Kata határozottan elutasítják az arminianus teológiát.⁹⁸

Az arminianus vagy másképpen remonstrans heterodoxia jelentkezése az egyházi hatóságok részéről erőteljes ellenlépéseket váltott ki, hiszen a hitvallás bástyájának megbontása az egyház kiszolgáltatott helyzetében igen veszélyes következményekkel járhat. A 18. század során három erdélyi lelkeszt, akik a gratia universalis tanát hirdették – Nádudvari Sámuel, Makkfalvi József, Huszti András – reverzálisra és tanaik nyilvános visszavonására köteleztek illetve kizártak az egyházból. A Tiszán-inneni Egyházkerületben Szatmári István frissen hazatért peregrinust tiltották el arminianus nézetei-

⁹⁶ BOROSNYAI NAGY ZSIGMOND: Az igaz keresztyén embernek papi tisztiról. Amszterdam, 1736. 147.

⁹⁷ A kérdéstről COLLIN, JOS: Egyháztörténelem – Előadások az egyetemes keresztyén egyház történelmének körképéhez. Sáropatak, 1996, 276-282. SEGESVÁRY LAJOS: Az egyháztörténelem alapvonalai. Debrecen, 1992,² 175-176. CHADWICK, OWEN: A reformáció. Budapest, 1998, Osiris Kiadó, 211-212.

⁹⁸ CZEGLÉDY SÁNDOR: Ráday Pál lelki arca. In Esze Tamás szerk.: Ráday Pál 1677-1733. Előadások és tanulmányok születésének 300. évfordulójára. Budapest, 1980. 246-247. TONK SÁNDOR: Árva Bethlen Kata. Kolozsvár, 1998. 24.

nek propagálásától. E néhány eset nem mutat a remonstrantizmus „erőteljes” terjedésére, mint Esze Tamás feltételezte.⁹⁹ A három említett erdélyi valójában külön volt, jellemző, hogy kettő sértődöttségében katolizált.¹⁰⁰ Tény viszont, hogy jelentkezett a predestinációt elutasító álláspont, különösebb hatása azonban a 18. században még nem volt.

A *Praxis Pietatis* (1641) záró sorai

A református egyház helyzete a Türelmi Rendelet előtti évtizedekben

A református egyház számára a török kiűzése kedvezőtlen fordulatot hozott.¹⁰¹ A háború következtében kizárólagos hatalomhoz jutott, a katolikus

⁹⁹ ESZE TAMÁS: A Heidelbergi Káté története Magyarországon a XVIII. században. In Bartha Tibor (szerk): A Heidelbergi Káté története Magyarországon. i. m. 178-182.

¹⁰⁰ ZOVÁNYI, Lexikon, i. m. 271, 420.

¹⁰¹ A legfontosabb irodalom: BÁRDOS KORNÉL: Harcok a passió éneklése körül Magyarországon. Theologiai Szemle, 1971, 296-303. BUCSAY MIHÁLY: A protestantizmus története Magyarországon 1521-1945, Budapest, 1985. BÍRÓ SÁNDOR – BUCSAY MIHÁLY – TÓTH ENDRE – VARGA ZOLTÁN: A Magyar Református Egyház története, Budapest, 1949, (Sárospatak, 1995.²). CSÁJI PÁL: A magyarországi református eklézsiák és prédikátorok első hivatalos összeírása 1725-1729, Egyháztörténet 1958. 1. sz. 34-74. CSOHÁNY JÁNOS: Magyar protestáns egyháztörténet 1711-1849. Debrecen, 1994. DIENES DÉNES: Az első püspökválasztás a Tiszáninneri Református Egyházkerületben. In Uő., Tanulmányok a Tiszáninneri Református egyházkerület életéből. Sárospatak, 1998. 1-84. ESZE TAMÁS: II. Rákóczi Ferenc valláspolitikája. Református Egyház 1976. 203-207. POKOLY JÓZSEF: Az erdélyi református egyház története I-V. Budapest, 1904-1905. ZOVÁNYI JENŐ: Egyetemes főgondnok és

restaurációt támogató Habsburg-kormányzat álláspontja szerint ugyanis a protestánsok számára kedvező korábbi országgyűlési végzések csupán a király kegyelméből érvényesek. Az 1681. évi törvények hivatalos magyarázata pedig (Explanatio Leopoldina, 1691) új tartalmat adott a soproni végzéseknek, melynek következtében a református egyházközségek szabad (vagy nyilvános) vallásgyakorlata a törvénycikkben megnevezett 11 magyarországi vármegyében néhány helysége korlátozódott, itt tarthattak lelkészt és tanítót, másutt viszont csak magán-vallásgyakorlatot folytathattak. A 11 vármegyén kívül szabad vallásgyakorlatot akkor nyerhettek, ha annak 1681 előtti meglétét igazolni tudták. Az Explanatio Leopoldina lényegében a *Tűrelmi Rendeletig* (1781) meghatározta a református egyház életét. Az 1701-ben kiadott újabb királyi rendelet tovább súlyosbította a helyzetet azzal a határozattal, hogy az Explanatio által biztosított vallásszabadsággal csak abban az országrészben élhetnek a nem katolikusok, amely 1681-ben a király birtokában volt, egyebütt csak a katolikus vallásnak van szabadsága. Egy évvel később pedig kinyilvánította az uralkodó, hogy a kegyelemből fenntartott vallásszabadság nem tarthat örökké. A bizonytalan alapokat nyújtó közjogi helyzetben számos egyházközség vesztette el prédikátorát és iskolamesterét, többnyire egy-egy katolikus földesúr önkényes intézkedése folytán. Mintegy 242 templomot vettek el erőszakosan a reformátusoktól és az evangélikusoktól 1681 és 1703 között.

A II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc nyolc esztendeje (1703–1711) a fellélegzés ideje volt a református egyház számára. A kurucok által felszabadított területeken, a fejedelmi politika következtében, igen sok sérelem orvoslást nyert. A szécsényi országgyűlésen (1705) a vallási kérdéseket rendezték, az ágostai (evangélikusok) és helvét hitvallásúak (reformátusok) szabad vallásgyakorlatot nyertek. A 17. század folyamán elvett templomok jelentős részét visszakapták a protestánsok, vagy a vissza nem nyertek helyett újakat építhettek. A szabadságharc idején hozzávetőleg 600 templomnak jutottak újra a birtokába a protestáns egyházközségek.

A szatmári békekötés a vallásügyet az összehívandó országgyűlésre bízta. A kedvező hosszú távú rendezés reménységét erősen megingatta III. Károly király 1714. évi pátense, melyben felszólította a protestánsokat, hogy hagyjanak fel a vallásgyakorlattal ott, ahol azt a közelmúlt felkelései során újra kezdték. Az 1714–1715-i országgyűlésen a vallásügy kérdéseit a katolikus többség és a protestáns kisebbség igen éles viták közepette tárgyalta. Az 1715. évi XXX. törvénycikk az uralkodó kegyelméből érvényesnek mondta ki ugyan az 1681. és 1687. évi vonatkozó törvényeket, de megtiltotta a vallási sérelmek országgyűlésen való tárgyalását. A sérelmek megvizsgálására és a vitás kérdések rendezésére királyi vegyes bizottságot küldött ki katolikus, református és evangélikus nemesekből (*Vallásügyi vegyes bizottság* – Mixta Religionaria Commissio). Az országgyűlés a vallásügy kérdését ezzel a felségjogok közé sorolta, ami a protestánsok számára igen kedvezőtlen volt, mert testületileg nem fordulhattak az uralkodóhoz, hanem csak egyénileg. Ez egyben azt a lehetőséget is jelentette, hogy a két protestáns felekezet – mint szervezett közösség, mint intézmény – az állam szempontjából hivatalosan

főconsistorium a magyarországi református egyházban, Budapest, 1903. ZSILINSZKY MIHÁLY: A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve I-IV. Budapest, 1880-1897.

megszűnik. Ennél is súlyosabban esett a latba a gyakorlatban a XXXI. törvénycikk rendelkezése, amely zsinat vagy más népes egyházi gyűlés tartását előzetes királyi engedélyhez kötötte, mert a szervezkedést szinte lehetetlenné tette.

Az országgyűlési rendelkezés nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. A Vallásügyi vegyes bizottságot csak évek múlva 1721-ben hívták össze. Működése teljesen lehetetlenné vált, mert a katolikus többség minden protestáns kezdeményezést leszavazott. Majd katolikusok és protestánsok külön üléseztek. Az eredmény az 1723-ban Bécsbe küldött 9 társzeker irattömeg volt, amely azonban semmilyen gyakorlati előrelépést nem jelentett. Tovább szaporodtak viszont a sérelmek. Számos önkényes intézkedés következteben – a klérus sok tagja, illetve katolikus egyházi testületek földesurai voltak egy-egy helységnek – 140 templomot foglaltak el a két protestáns felekezettől 1711 és 1721 között. Ráday Pál (1677–1733) tekintélyes református nemes által 1723-ban beadott panaszra a király a sérelmek orvoslását ígérte, valószínűleg azért, hogy megnyerje a protestáns rendeket a Pragmatica Sanctio megszavazására, ígéretét azonban nem teljesítette. Az 1724-ben létrehívott Magyar Királyi Helytartótanács – tagjai katolikus főpapok és előkelő nemesek voltak – a következő évben megtiltotta, hogy a protestánsok vallási sérelmeikkel az uralkodóhoz forduljanak. Ehelyett a Helytartótanács előtt tehettek panaszt.

Mivel a vallásügy az eltelt csaknem két évtized során sem jutott nyugvópontra, a király a kérdés rendezését 1730-ban miniszteri értekezletre bízta. A Savoyai Eugén herceg elnöklete alatt üléselő értekezlet az 1681. és 1687. évi vallásügyi törvénycikk, illetve az azokat értelmező Explanatio Leopoldina alapján készítette el javaslatát. Ezek figyelembe vételével adta ki az uralkodó 1731. március 21-én a protestánsok helyzetét szabályozó rendeletét (*Carolina Resolutio* – Károly-féle rendelet). A rendelet szűkre szabta ugyan a protestáns felekezetek életterét, mégis jelentősnek bizonyult, mert jogi alapot jelentett megmaradásukhoz. Hiszen a klérus álláspontja szerint a földesúrnak vagy az uralkodónak jogában áll a protestánsokat megsemmisíteni, és azok, mint eretnekek, akár halállal is büntethetők.

Az uralkodó 1725-ben elrendelte a protestáns lelkészi tisztségviselőknek és a kormányzásuk alatt lévő lelkészeknek a számbavételét. Az eredmény ismeretében lehetővé tette az I. Resolutio, hogy a protestánsok szuperintendenseket válasszanak, akik egy-egy egyházvidék lelképásztori kormányzását végezhetik. Miután a reformátusok ennek értelmében újjászervezték az egyházkerületeket, 1734-ben III. Károly újabb rendelettel szabályozta a szuperintendensek jogállását és számát, 4 választását engedélyezve (II. Carolina Resolutio).

A két Carolina Resolutio nem vetett véget az erőszakos katolikus restaurációnak. A protestánsok 1781-ig 273 templomot veszítettek el, számos esetben teljes falvak lakossága volt kénytelen elvándorolni hitvallásuk miatti üldöztetésük következtében. Mária Terézia királynő szigorúan ragaszkodott a Resolutiók betartásához, illetve újabb rendeletekkel nehezítette a protestánsok helyzetét. 1753-ban megtiltotta az *articularis helyek* lelkészeinek, hogy a leányegyházakban szolgálatot végezzenek, a következő esztendőben a tanítókat tiltotta el az ilyen egyházközségekből a prédikációk felolvasásától, csak a könyörgést engedélyezte. 1780-ban pedig, egy feljelentés folytán, a leányegyházak szabad vallásgyakorlatát is megszüntette, templomaik elkobzását el-

rendelte. A „csendes ellenreformációt” következetesen folytatta uralkodása négy évtizede alatt. Az eretnekek megtérítésére kongregációt alapított, az áttértek jutalmazására alapítványokat létesített. Szerzetesrendeket telepített Magyarországra a rekatolizálás programjával. A *reverzálist* a vegyes házasoktól kíméletlenül kikényszerítették. Az 1711 és 1781 közötti időszakot – amit a katolikusok a *Regnum Marianum* virágkoraként ünnepeltek – a kortárs protestánsok joggal nevezték a „protestantizmus babiloni fogságának”.

A magyarországitól jelentősen eltért az erdélyi református egyház helyzete, mivel a fejedelemség államjogi viszonyai másként alakultak a török kiűzése után. Erdély fejedelemség maradt, s bár a fejedelmi széket a mindenkori magyar király töltötte be, mégis Magyarországtól külön kormányozták. Így az önálló fejedelemség idején hozott vallásügyi törvények is érvényben maradtak. Ezek Európában egyedülálló módon biztosították a katolikus és protestáns felekezetek szabadságát. Az I. Apafi Mihály által felállított vezető testületet, a *supremum curatoriumot* 1709-ben átszervezték, a neve *supremum consistorium* lett. A püspök mellett három főkurátor vezette ezt a testületet, az egyházmegyék és a kollégiumok élére kurátorokat állítottak. A főkurátorok és kurátorok tekintélyes nemesek voltak. A lelkészekből álló zsinat is tovább működött, de egyház-igazgatási szerepe alig volt. A püspök-választás a *successio elve* szerint történt, ami azt jelentette, hogy a püspök lelkészi helyettesével, a *generalis notariussal* (főjegyző) töltötték be a megüresedett hivatalt.

Az I. Carolina *Resolutio* következtében előállt helyzetnek megfelelően szükség volt a református egyház újjászervezésére. Megoldásra várt az egyházszerkezet átalakításával összefüggő egyházkormányzás kérdése. A történelmi helyzetből adódóan a református egyháznak nem volt lehetősége arra, hogy országos alkotmány alapján egységes szervezeti formát hozzon létre. Az egyházkerületek (egyházvidékek) egymástól függetlenül éltek. A század elején még 6 magyarországi református egyházkerület fogta össze az egyházközségeket. Két kerület 1714-ben egyesült Duna-melléki néven, majd a dunántúli és a felső-dunai kerületek is erre az útra léptek 1735-ben a II. Carolina *Resolutio* végrehajtása nyomán. A Tiszán inneni egyházmegyék 1733-ben választottak először püspököt, meggyőződve arról, hogy a többi kerulettől eltérő, esperesi kormányzati formájukat tovább nem tarthatják fenn, s ezzel ez az egyházvidék is egységes kerületté szerveződött. A Tiszántúli egyházkerület továbbra is megmaradt. Így a református egyházközségek 1734 után négy egyházkerület kebelében éltek. Az egyházkerületek élén a szuperintendensek álltak. A kerületek több kisebb egyházvidékre – egyházmegyére – tagolódtak, egy-egy élén az esperessel.

Világossá vált az is a kortársak számára, hogy a lelkészi jellegű egyházkormányzás sem tartható fenn tovább. Az egyházvédelem egyre sürgetőbbben igényelte a nemesi középosztály tekintélyes tagjainak beemelését az egyház kormányzásába. Az elkötelezett, nagytekintélyű református nemesek egyházkormányzati szerepére mintát adott egyrészt az erdélyi egyházkormányzati forma, másrészt Ráday Pál kimagasló tevékenysége a század első harmadában. Mivel hivatalos egyházi értekezlet tartására a fentebb említett országgyűlési végzés következtében nem volt lehetőség, magánjelleggel szervezett értekezleteken döntöttek az elodázhatatlan kérdésekről. Ezeket az értekezleteket konventnek nevezték. Nagy jelentőségű az 1734. november 4-én, a Zemplén megyei Bodrogkeresztúrbán megtartott értekezlet

(*Bodrogkeresztúri konvent*), amelyen tekintélyes nemesek és lelkészek meghatározták az új egyházkerületi formát, a világiak számára megalkotott egyházi tisztségekkel. Ettől kezdve az egyházi testületek élén álló lelkészi tisztségviselő mellett világi is szerepet kapott. Az 1773-ban Bugyi (Pest m.) községben tartott konvent a kerületi széttagoltságot igyekezett megszüntetni egy legfőbb egyházi szerv, a főkonzisztórium megszervezésével (*Bugyi konvent*). Az autonómiájukat féltő kerületek ellenállása azonban meghiúsította ezt a kezdeményezést.

Egyházközségi szinten is kormányzati változtatásokra volt szükség az új helyzetben. Itt a polgári testületek korábban is rendszeresen kivették részüket a kormányzásból, mivel az egyházközség ügyes-bajos dolgait, az anyagi ügyeket a községi vagy városi előjáróság intézte. Amikor egyes helységek vallási homogenitása megtört, gyakorlati szükség volt a laikusokból álló helyi egyházkerületi testület, a presbitérium felállítására. (Ennek elvi teológiai igénye már a 17. század folyamán felvetődött, s megszülettek a gyakorlati előzmények is a Dunántúlon és néhány helyen a Tiszán innen.) A Tiszáninneneni kerületben egyházkerületi határozat tette kötelezővé 1736-ban a presbitériumok felállítását, amit rövid időn belül végre is hajtottak. A század folyamán a többi kerület egyházközségeiben is megszerveződtek a presbitériumok. A legtovább húzódott a Tiszántúlon ez a folyamat, több helyen csak a 19. században – sokszor népképviselési alapon – zárult le.

Az egyházvédelem legfontosabb eleme a folyamatos kérvényezés volt. Tekintélyes nemesekből álló küldöttségek rendszeresen jártak követségbe az uralkodóhoz. Mivel azonban vallási ügyben testületileg nem, csak személyesen lehetett folyamodni, ugyanakkor az állandó képviseletet is meg kellett oldani, ezért igen jelentős szerepet kapott a vallási ügyvivő, az *agens* ezen a területen.

A gyülekezeti életre természetesen rányomta bélyegét a református egyház közjogi helyzete. Jelentős különbség volt a szabad vallásgyakorlattal rendelkező helységek un. „virágzó” és az attól megfosztott helyek „árva” gyülekezeteinek élete között. Bár előfordult, hogy a virágzó gyülekezeteket is zaklatták a katolikus főesperesek, püspökök vizitációi során, ezeken a helyeken mégis eleven gyülekezeti élet folyt. A virágzó gyülekezetek leányegyházaiba kijárhatott a lelkész, sőt iskolájuk is lehetett, és tanítót is tarthattak. Az árva gyülekezetekben istentiszteletet nem volt szabad tartani. Az itteni reformátusok bejárhattak a szabad vallásgyakorlattal rendelkező helységek templomaiba. A személyes vallásosság eklektikus kegyességi jegyeket hordozott. A református kegyességben egészségesen ötvöződött a reformátori örökség hitvallásos jellege a puritanizmus és a pietizmus érzelmi elmélyülést mutató jegyeivel. A reformátori örökséget erősítette a katekizáció, az ifjúság hitvallásos tanítása-nevelése. Az elnyomott, kiszolgáltatott helyzetben lévő református egyház természetesen húzódott a hitvallás bátyái mögé. A katekizáció gyakorlata során szerepet kapott az első úrvacsorára való felkészítés, amelyből a 18. század végére az ünnepélyes konfirmáció fokozatosan kialakult. Elsősorban a Heidelbergi Káté volt használatban, bár a Helytartótanács 1747-ben a 30., az 57. és a 80. kérdés miatt betiltotta, mert ezeket a katolikusok sértőnek találták. Így, bár a katekizációra nagy hangsúly esett, a kátéirodalom igen szegényes volt.

Az először 1590-ben kiadott *Vizsolji Biblia* hegemóniája a 18. században is tart. Károli Gáspár és munkatársai fordítása 1715 és 1790 között 23

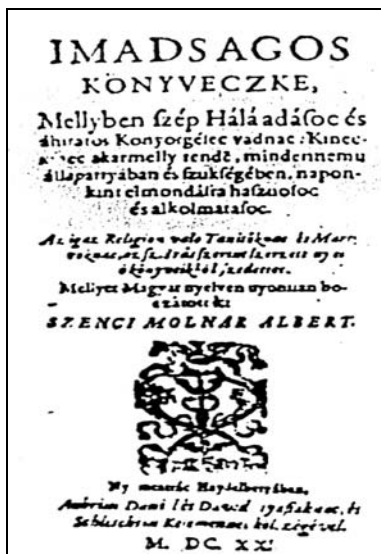
kiadásban jelent meg (14 teljes Szentírás és 9 Újszövetség), ezeket főként külföldön nyomtatták. A munka tudományos színvonalát tekintve igazi versenytársa lehetett volna a 17. században készült, de csak 1716 és 1718 között Leydenben kinyomtatott Komáromi Csipkés György-féle fordítás. A hazaszállított köteteket azonban a határon lefoglalták. A fordítást egy római katolikus vizsgálóbizottság a katolikus vallásra és az uralkodóra nézve sértőnek találta, ezért a Bibliák megsemmisítését javasolta. A lefoglalt példányok valahol elpusztultak, elkallódtak. A maradék csak a Türelmi Rendelet után kerülhetett az országba.

Egységes liturgiáról a református egyházban nem beszélhetünk. A különböző egyházvidékeken belül is tarkaság mutatkozik ezen a téren. A 17. században megjelent 5 helvét hitvallású agenda – olykor nem tiszta formában, hanem egymással keveredve – századunkban is használatos volt széles körben, leginkább azonban az 1621-ben megjelent Milotai Nyilas Istváné. A 18. században megjelent istentiszteleti rendtartások nem is tudtak meggyökerezni a gyakorlatban. A Tiszán inneni kerületben és Erdélyben puritánus hatást hordozó úrvacsorai liturgia terjedt el. Az istentisztelet középpontjában az igehirdetés állt, amely kizárólag lelkipásztori feladat volt. Prédikációs kötetek nyomtatásban nem jelenhettek meg – csak egy-egy temetési prédikáció – más forrásból azonban tudjuk, hogy korszakunkban háromféle prédikáció volt gyakorlatban. *Homiliának* nevezték a „szent históriák”, (bibliai történetek) rövid magyarázatát és gyakorlati alkalmazását, *orációnak* az erkölcsi, buzdító beszédet és *prédikációnak* a bibliai szöveg alapján merített önálló téma kifejtését. A lelkész papi (közbenjáró) és prófétai imát mondott, amelyre a 18. században a gyülekezet hangos ámennel felelt. A liturgikus imádság többnyire szabadon mondott, kötött szöveg nélküli könyörgés volt, kivéve az ún. napi könyörgéseket, amikor gyakran előre megírt imákat használtak. A graduális éneklés szokását a 18. századra – a puritanizmus hatására – általában elhagyták a reformátusok. A gyülekezeti éneklés diktálás után folyt, amit a kántori szolgálatot ellátó tanító vezetett (illetve az általa megbízott diák). A diktálás jelentősen elősegítette a kiegyenlített ritmus kialakulását, és dallamromláshoz is vezetett. A 16. századból származó *Debreceni Énekeskönyv* használatban volt sok helyen. Szenci Molnár Albert zsoltárfordításai népszerűek voltak, de inkább imádságként, dallamait nehezen vették be a gyülekezetek. Válogatva azonban énekelték is sok darabját. Losonczy István (1709–1780) nagykőrösi tanár *Éneklésben tanító mester* című énekeskönyve 1754-ben, Szőnyi Benjámin (1717–1794) hódmezővásárhelyi lelkész *Szentelek hegedűje* címet viselő kötete 1762-ben jelent meg. Mindkét mű mély biblikus kegyességben gyökerezett és igen népszerű is lett. Jelentős az énekszerzés területén Keresztesi József (1748–1812) munkássága is. Az 1778-ban újonnan szerkesztett református énekeskönyvbe több bekerült költeményeikből. A református gyülekezeti éneklés megújítása terén a *Kántus*-alapító Maróthy György (1715–1744) debreceni tanárnak máig ható, rendkívüli érdemei vannak.

Századunk során még szokásban volt – bár erősen tilalmazták az egyházkerületek – a húsvéti passio-éneklés (Krisztus szenvedésének története). Az úrvacsorai stóla gyakorlása ellen is hoztak határozatot. Ez a szokás azt jelentette, hogy a kenyér és a bor vétele között az úrasztalára rakták le a hívek a lelkésznek szánt adományait. Megemlíjtük a temetési verses búcsúztatókat is, ami ellen szintén több tiltó, felsőbb egyházi rendelkezés született.

A török világban, majd a kuruc háborúk során számos templom elpusztult. Ezek helyett sok esetben nem tudtak szilárd anyagból újakat építeni. Fából rótták össze, vagy vesszőből font oldalát sárral tapasztották meg. Az ilyen, torony nélküli istentiszteleti helyeket oratóriumnak (imaház) nevezték. Ideiglenes épületeknek szánták őket, a tiltó rendelkezések miatt azonban a nagy templomépítkezések csak a Türelmi Rendelet után indulhattak meg.

A 18. század folyamán a református egyház iskolarendszere a kedvezőtlen politikai helyzet ellenére megerősödött. Magyarországon Sárospatakon, Debrecenben és Pápán működött felsőfokú tanintézet (Kollégium). Pápa 1752-ben elvesztette református istentiszteleti és iskolai szabadságát, s a kollégium menekülni kénytelen, a közeli Adásztevelen latin iskolaként élt tovább. Erejét mutatja, hogy nem sorvadt el, hanem a Türelmi Rendelet után ismét fénykorát élte az intézmény. Losoncon a gimnázium 1791-ben nyert teológiai tanszéket. A kollégiumok fejlődését az sem törte meg, hogy a királynő 1759-ben megtiltotta a *legációt* és a *szupplikációt*, amelyek gyakorlása addig anyagi feltételeik egy részét biztosította. Erdélyben Gyulafehérvárott (ezt a testületileg odamenekült pataki kollégium élesztette újjá 1672-ben), Kolozsvárott és Nagyenyeden volt kollégium, majd a gyulafehérvári kénytelen volt Marosvásárhelyre költözni 1718-ban, mert épületét a katonaság kisajátította. A kollégiumok szerepe felbecsülhetetlen, a 18. században, hasonlóan az előzőkhöz, a magyar művelődés központjainak bizonyultak. Jelentős változás, hogy korszakunkban a hagyományos tananyag mellett helyet biztosítottak a természettudományoknak is. A kollégiumok legkiválóbb diákjai továbbra is külföldi egyetemeken koronázták meg itthon elkezdett tanulmányaikat, biztosítva ezzel a nyugati szellemi áramlatok egyidejű megjelenését hazánkban. Bár az uralkodó 1751-ben elrendelte, hogy külföldi tanulmányút céljára csak nemeseknek adjanak útlevelet – elzárva ezzel ettől a lehetőségtől a nagyobbrészt jobbágyszármazású református diákokat –, a peregrinációt mégsem tudta teljesen megakadályozni. Középfokú tanintézetek, un. latin iskolák a jelentősebb mezővárosokban működtek. A 18. században szélesebb alapokon szerveződött meg az alsó fokú iskolahálózat, amennyiben a lányok iskoláztatása is általánossá vált. A szabad vallásgyakorlattal rendelkező helységekből mindenütt volt alsó fokú tanintézet, s itt a lányok számára külön iskolát szerveztek, nagyobb helyeken külön tanítóval.

*Szenci Molnár Albert
kegyes református nőknek ajánlotta műét*

Teológia és kegyesség

A teológiára – mint azt a 17. század második felére nézve is kimutattuk – továbbra is jellemző különböző hatások egybeolvadása. A reformátori örökségre nagy súlyt helyező ortodoxia puritánus jegyeket hordozott, s a pietizmus hatásaként nem idegenkedett az érzelmi azonosulás kifejeződéseitől sem. Ez a sajátos ötvözet erejét akkor is megőrizte, amikor a racionalizmus nálunk megkezdte térhódítását. Jellemzőként említjük a korszak talán legismertebb teológusát, Szikszai Györgyöt (1738-1803), aki az ésszerű ortodoxia talaján állva, a racionalizmustól is érintetlen, érzelmekben gazdag kegyességet és teológiai gondolkodást képviselt.¹⁰² Az ésszerű ortodoxia a Biblia tekintélyét nem kérdőjelezte meg, különbséget tett fundamentális és másodrendű hittani igazságok között. Az elsőt határozottan védte, a másodikra nem helyezett hangsúlyt, de nem is tagadta.

A racionalizmus a református egyházban a 18. század közepén jelentkezett. Erdélyben a kollégiumok nem egy tanára Christian Wolff szellemében tanít már a század első harmadának végétől.¹⁰³ Korszakunkban mégsem meghatározó ez az irány, ugyanakkor nem éles és türelmetlen, mint külföldön, inkább a „józan okoskodást a hittel és keresztyéni tudománnyal” egyeztető szándék.¹⁰⁴ Csak a 18. század végén kezd szélesebb körben elterjedni, s Göböl Gáspár (1746-1818) az első, aki 1784-ben megjelent prédikációiban már alkalmazza a bibliakritikát.¹⁰⁵

Korszakunk racionalizmusa csupán ésszerű gondolkodást kíván, a Kijelentés igazságába vetett kételkedés nélkül. Prédikátoraink Wolff tanításának szellemében úgy gondolkodtak, hogy a Kijelentés nem veszíti el egyedülálló szerepét, mert azt közli, amire a természeti okosság nem vezetne el. A Kijelentés értelemfeletti igazság, de nem értelemellenes, harmóniában van az értelmi igazsággal. Erre szüksége van az embernek, mert e nélkül, pusztán az értelem útján, nem juthat el az igazság teljességének megismerésére. Egészen leegyszerűsítve, a Wolff-féle teológiai racionalizmus eredendően nem jelentett többet, mint azt, hogy merj gondolkodni (sapere aude) a vallás kérdéseiben is. Következésként nem vak hitet, hanem meggyőződést követelt.

Helmecki Komoróczy István (1670-1753) álnéven, külföldön 1741-ben megjelent, a református úrvacsorátant védő, terjedelmes értekezése ezt a *formai* racionalizmust követi, aminek lényegét így összegzi: *„Úgy mindazonáltal, hogy különböztetést teszek a Titkok között, melyeket Isten kijelentett a Szent Írás által, melyek közül némelyik olyan, hogy még akkor sem érthetjük meg annak módját, miképpen legyen, mikor magát a dolgot Isten kijelentette. Ilyen a Szentháromság felől kijelentett mélységes Titok, mely*

¹⁰² SZABÓ ALADÁR: Szikszai György élete és munkássága. Budapest, 1927.

¹⁰³ JUHÁSZ ISTVÁN: Christian Wolff és az erdélyi református teológia. In Uó: Hitvallás és türelem. Kolozsvár, 1996, 102-115.

¹⁰⁴ KONCZ SÁNDOR: Hit és vallás. A magyar református vallástudományi teológia kibontakozása és hanyatlása. Debrecen, 1942, 33-36.

¹⁰⁵ Szabadulást óhajtó rab. Pest, 1784.

felől Isten jelentéséből tudjuk, hogy az Egy Isteni természetben három Isteni Személyek vannak, de ennek módját meg nem foghatjuk, mert mivel az Isten véghetetlen, a mi elménk pedig véges, lehetetlen annak mindent megfogni, ami a véghetetlen Istenben van. Innen van, hogy meg nem foghatjuk, miképpen volt Isten öröktől fogva, miképpen teremtett semmiből, miképpen látott eleve és tudott öröktől fogva mindeneket... Vannak olyak is az Istentől jelentetett titkok közül, melyeknek módját is megfoghatjuk... Ide számlálom az Úr Vacsorájáról való tudományt, melyet mind Sacramentomi természetire, mind környül való dolgaira nézve érthetünk és megfoghatunk... jóllehet... rész szerint nagyon bennünk az esméret.¹⁰⁶ Helmecki tehát megkülönbözteti a hitigazságokat, amelyekre nézve „szükség, hogy Isten az embert erre, természet felett való Revelatio, jelentés által tanítsa meg”, és a dogmatikai igazságokat, a „keresztényi tudományt”, ami az emberi okoskodás, tehát az értelem által megragadható. Ez utóbbi sem esik azonban a Kijelentés keretein kívül, csak annak természete szerint, azaz a Szentírás bizonyosságtételének összefüggéseiben művelhető. Helmecki bátran érvel a római katolikus átlényegülés-tannal szemben a tapasztalat bevonásával is, de az pusztán a középkori eredetű dogmát érinti és nem az igei alapot.

A racionalizmusnak az igehirdetésekből is meglévő ilyen formája a kegyesség tekintetében nem hozott változást. Az egyéni kegyesség a 17. század utolsó harmadában megismert jegyeket hordozta magán, sőt az elmélyülés tendenciáját mutatta.

Szentgyörgyi István (1736-1799) sárospataki tanár, akit a református teológia történet az első jelentős racionalista teológusként tart számon, *Theologia naturalis* című 1784-ben megjelent művében Isten megismerésének lehetséges útja az ész és a természet. Rác Lajos írja, hogy „... a wolffi iskola szellemében s jó részben magának Wolffnak idevonatkozó, a 18. század derekán az egész német bölcsélet fölött uralkodó tankönyvei alapján” fejtette ki álláspontját a pataki professzor.¹⁰⁷ Mégis, Szentgyörgyi igehirdetéseiben nyoma sincs annak a racionalizmusnak, amely a 19. század során a Biblia kritikai értékelése folyamánként teológiai liberalizmushoz vezetett, a csodák lehetőségét elvetette, a Kijelentés hitigazságait pusztán a keresztény morál szempontjából tartotta relevánsnak. Ezzel szemben Szentgyörgyi a református pietizmus jellegzetes prédikátora volt. Pietizmusában teljes teret kapott a misztika, a hívő lélek és Krisztus spirituális szerelemben beteljesült házassága. A fiatalon elhunyt kegyes asszonyt, Báji Patay Józsefné Darvas Borbálát a temetési igehirdetésben Jézus szerelmes jegyeseként méltatta, s az analógia szabályai szerint ugyan, de erotikus képektől sem riadva vissza írta le lelki házasságukat. A szentség, az igazság, a mértékletesség Darvas Borbála „Jézustól fogantatott” gyermekei. Halála nem egyéb, mint szerelmének beteljesedése: „Kiterjesztett kezekkel s a szívnek olvadását jelentő kifutó szemekkel ugyan rohant az ő mennyei Vőlegényének nyugodalmas kebelébe, az ő nyájasan ölelgető karjai közé. Be is vitte őtet a Király az ő ágyas házába, ott örvendez már és vígad őbenne, ott számlálgatja az ő szerelmeit, melyek jobbak a bornál”.¹⁰⁸ Az Énekek Énekében (5,10) ezt olvashatjuk: „Az én szerelmesem fejr és piros, tízezer közül is kitetszik”. Ugyanígy – mondja

¹⁰⁶ Igasság Paisa, Utrecht, 1741. 131-132.

¹⁰⁷ RÁCZ LAJOS: Régi levelek. Protestáns Szemle 1918, 163-164.

¹⁰⁸ SZENTGYÖRGYI ISTVÁN: Temetési lakodalom... 1769, különösen 38-39.

Szentgyörgyi – szépség tündöklük Darvas Borbála szerelmesének, „*ama Fejérnek, ama Pirosnak, ama Tízezereknél is sokkal szebb Jézusnak Isteni ortzáján*”.¹⁰⁹ Szentgyörgyi azokat a hitgázságokat, amelyeket a liberális teológia később a legjobb esetben is legfeljebb allegorikusan értelmezett, valóságát azonban elvitatta (Krisztus kereszthalála, feltámadása, mennybemenetele, üdvösség stb.), törtóriai értelemben fogta fel és magyarázta.¹¹⁰ Pozitív racionalizmusa ígehírdetéseiben abban ragadható meg, hogy nem a dogmák tekintélyére apellál, hanem a személyes meggyőződésre épít. Például az ember porsátorának levetése és a dicsőséges test felöltözése bizonyosságát nyilván tudatos felépített kifejezés-együttessel húzza alá ebben a sorrendben: „*tudom, hiszem, reményelem, várom*”.¹¹¹ Ez azonban nem az intellektus elsőbbségét jelenti a hittel szemben, csupán a meggyőződés szilárdságát emeli ki, hangsúlyozza. Szentgyörgyi professzor filozófiai racionalizmusát egyeztetni tudta erőteljes pietisztikus vonásokat mutató kegyességével. Ennek titkát abban ragadhatjuk meg, hogy a pietizmus református talajon be tudott illeszkedni az ortodoxia teológiájának épületébe. A „befogadó készségre” az ortodoxiát a puritanizmus készítette elő, amint fentebb részletesen bemutatuk. A puritanizmussal és a pietizmussal nemesedett ortodoxia nálunk a korai racionalizmust is képes volt megszelídíteni. Ezzel létrejött az a sajátos teológiai szintézis, amely lényegében véve a legutóbbi időkig jelen volt a magyar református teológiai gondolkodásban.

A racionalizmus és a kegyesség sajátos viszonyát különösen szemlélhetjük gróf Gyalakúti Lázár János (1703-1772) esetében. A kivételes képességű főúr negyven éven át az erdélyi református főkonzisztórium, a kollégiumok és közügyek elöljárója volt.¹¹² Tudása, szellemi alkata Wolff marburgi iskolájában formálódott ki. Mestere német nyelvű munkáit latinra fordította, hogy a hazai, németül nem, csak latinul tudó református értelmiség számára elérhetővé tegye. Szinte egyedülálló bibliaismeretet tükröző imádságos könyvének címe a racionalizmus szellemének megjelenését sejteti ebben a műfajban: „*Okos teremtett állat, avagy a teremtett dolgoknak szemlélésekből a Teremtő Istenhez való felemelkedése az okos léleknek*”.¹¹³ A tartalom viszont a Szentháromság Istennek őszintén hódoló, Őt önfeledten imádó személyiséget mutat. A személyes kegyességre a kortársak között sokak esetében oly jellemző Jézus-centrikusság is megtalálható nála. „*Kiáltok azért Te hozzád, Édes Jesusom, a Téged követő vakokkal és ezt mondom: könyörülj én rajtam Dávidnak Fia. Tisztíts meg engemet az én titkos bűneimből, hogy legyenek tökéletes és tiszta sok vétkektől.*” [...] „*Járulunk a Sion Hegyéhez, és az élő Isten Városához, az Új Testamentomnak Közbenjárójához a Jesushoz és a reánk hintetett Vérhez, mely drágább dolgokat szól az Ábelnek vérénél*”.¹¹⁴ Nincs tehát összefüggés a korszak racionalizmusa és a kegyesség között az utóbbi rovására. Minden bizonnyal általános véleménynek adott hangot a prédikátor Hermányi Dienes József, neves nagyenyedi lelkész koporsója

¹⁰⁹ Uo. 32.

¹¹⁰ Kéziratban maradt prédikációi a pataki Nagykönyvtárban: Kt. 215-216.

¹¹¹ Temetési lakodalom... i. m. 33.

¹¹² Részletesen JUHÁSZ ISTVÁN: Christian Wolff és az erdélyi református teológia. i. m. 105-107.

¹¹³ Kolozsvár, 1745.

¹¹⁴ Okos teremtett állat. i. m. 13, 111.

mellett, amikor megállapította: „Tudta, hogy a keresztyéni hit nem csak az esméretben, tudományban áll, hanem inkább a praxisban, és, hogy az igaz teológus az ő hallgatói előtt világoskodik inkább feddhetetlen étellel, mint tudománnyal”.¹¹⁵ Ebben a megállapításban a korszellem nyert kifejezést a református vallásosság lényegét illetően.

Miután a korszak teológiájáról Esze Tamás azt állapította meg, hogy különösen Osterwald és Pictet hatására a remonstrantizmusnak és a moralizáló felvilágosodásnak egyre inkább helyt adott,¹¹⁶ mi sem mehetünk el a kérdés mellett némán. Osterwald nem volt remonstráns, még kevésbé racionalista, de még csak moralista sem, hanem pietista, s mint ilyen az emelkedett keresztyén morálélt küzdött.¹¹⁷ Szembekerült az ortodoxiával, amennyiben a dogmák helyett közvetlenül a Bibliából merített. Pictet kifejezetten ortodox teológus, de életet kíván lehelni az ortodoxiába.¹¹⁸ A két teológus megítélésében Esze Tamás is hasonló állásponton van, véleményünk szerint azonban félreérti hazai népszerűségüknek a lényegét. Műveiket nem azért szerették és olvasták a művelt és kegyes reformátusok, mert a Heidelbergi Kátéval szemben ezekben találták meg a megújulás útját. Hiszen a Káté tekintélye egyáltalán nem hanyatlott meg: a politikai nyomás ellenére 38 kiadást ért meg a 18. században, s a katekizmus alapján készített tankönyv pedig 35 alkalommal hagyta el a nyomdát.¹¹⁹ Osterwald, Pictet és mások hasonló szellemben írt műveit azért fordították magyarra, azért olvasták azokat, mert töremszentesen beépíthetőnek találták az ortodoxia épületébe a bennük feltalálható gyakorlati kegyességre való útmutatást. Lényegében ez mondható el a Wesselényi Anna fordításában megjelent, a svájci Stapfer által írt, a racionalizmus hatását hordozó kátéről is.¹²⁰ Igaz, hogy ez a katekizmus inkább az ember kötelességeit hangsúlyozza és kevésbé a hittani igazságokat, „*minthogy az egész vallás egy olyan igazság, mely a kegyességre céloz*” – ahogy a szerző megfogalmazta az előszóban. A kortársak éppen ezt a gyakorlatiasságot értékelték benne. Ugyanakkor Stapfer azt is kiemeli, hogy azért igyekezett „*a józan okossággal megegyező módon*” a Kijelentés igazságait előadni, mert „*olyan időkben élünk, melyekben a legfundamentosabb igazságok... leginkább ostromoltatnak*”. Művében a racionalizmus mintegy az ellenfél fegyvereként jelenik meg, az ellenfél legyőzésére. Magunk úgy látjuk, hogy messze túlzó Esze Tamás állítása, mely szerint a 18. század kegyesei által kedvelt, hozzánk fordításban eljutott, de eredetiben is olvasott művek, leginkább pedig Osterwald hatása alatt „a magyar reformátusság feladta a gratia specialis tanát és a [Heidelbergi] Káté szerint megfogalmazott christológiá-

¹¹⁵ ABACS MÁRTON: Amaz első világbéli nevezetes pátriárkáról, Énókról. Kolozsvár, 1763.

¹¹⁶ ESZE TAMÁS: A Heidelbergi Káté története Magyarországon a XVIII. században. i. m. 181, 191-192, 194.

¹¹⁷ The New Schaff-Herzog Encyclopedia i. m. VIII. 283.

¹¹⁸ The New Schaff-Herzog Encyclopedia i. m. IX. 51-52.

¹¹⁹ MÓDIS LÁSZLÓ: A Heidelbergi Káté magyarországi irodalmának bibliográfiája. In Bartha Tibor (szerk.): A Heidelbergi Káté története Magyarországon. i. m. 309-313, 319-320.

¹²⁰ WESSELÉNYI ANNA [Stapfer, Friedrich J.]: A keresztyén vallásra való útmutatás. Kolozsvár, 1774.

ját.”¹²¹ Ez az értékelés későbbi évtizedek vallási állapotának visszavetítése a 18. századba.¹²²

A megelőző korszak igehirdetésének vizsgálatánál felhívtuk a figyelmet idős Köleséri Sámuellel kapcsolatban Krisztus és a hívő lelki házassága gondolatának megjelenésére. Korszakunkban a kegyességnek már általános jellemzője ez. A Szentgyörgyinél is hangsúlyozott Krisztus-misztika Kamarási György (+1724 után) mintául szánt temetési igehirdetéseiben is megtalálható. *„Az embernek vérbeli lelke ámbátor együvé menjen a baromnak lelkével, okoskodó lelke mindazonáltal az halál által vitettetik lakodalmi örömré, az Asvérus palotáját ezerte felyül múltó és soha voltaképpen le nem festethetendő palotába. Oly Vőlegénnyel való egyességre jut a jó lélek, ki soha meg nem gyűlölhetheti..., hanem örök szeretettel szereti. Minthogy azért nem csak halálra vetette magát, mint Dávid Mikálért, hanem ugyan halált is kóstolt. Bámuljunk lelkünk Vőlegényének hozzánk való szerelmén, ki is szépséges Királyi Fiú lévén, jóllehet nem látott bennünk semmi szépséget..., semmi gazdagságot..., semmi jámborságot..., semmi nemességet..., mindazonáltal undok eredetünket, mivoltunkat, csipás szemű Leaságunkat meg nem utálván, Szent Atyjával való megegyezésből bennünket elmátkásított... A minket előre szeretett Vőlegényt, iránta való szerelmünk miatt betegek lévén, annyira szeressük, hogy szerelmünk nyilaival szívét sebhessük meg.”*¹²³ Mintaprédikációról lévén szó, a szerző megjegyzi, hogy *„alkalmaztathatod akár férjfiúra, akár asszonyra, akár leányra, ki is lelkét, mit eljegyeztetett menyasszonyt tisztán tartotta, halálához készült, örömmel megholt, s Krisztusa palotájába bévitetetett.”* S valóban, kegyes férfiak és hölgyek ravatalánál elhangzott prédikációk gyakran előforduló motívuma ez. Meggyőződésünk, hogy – noha tisztában vagyunk a temetési prédikációkban rejlő kockázattal a halott jellemzését illetően – valóságosan létező kegyesség állt a Krisztus-misztika kiemelt hangsúlyozása mögött. Nádudvari Péter szászvárosi lelkész fontosnak tartotta megemlíteni Kendeffi Gábor hitének bizonyosságára: *„Megnyugodott a Jézus Krisztusban, mint idvességének megmozdulhatatlan kősziklájában, s így resolválta magát: Én az én szerelmesem vagyok, ő is enyim”*.¹²⁴ Rhédei Krisztina *„végig megmarada a Krisztus szerelmiben..., ugyan címerül viselte szívén e szókat: Az én szerelmem megfeszítettetem a keresztfán”*.¹²⁵ Széki Teleki Judit esetében maga a textus és az annak alapján választott cím egyértelműen jelzi a Krisztus-misztika szerinti alkalmaztatást: *„Mennyei lakadalma a jegyesével a Jesusnak, és arra való nyájas hivatalja. Kelj fel én jegyesem, én szépem és jöszte, mert a tél elmúlt, az eső elmúlt és elment (En 2,10-11)”*.¹²⁶ Miskolczi

¹²¹ ESZE TAMÁS: A Heidelbergi Káté története Magyarországon a XVIII. században. i. m. 181.

¹²² A dogmák és a Szentírás különbségének felvetése – ami tulajdonképpen Osterwald esetében a lényeg – még nem racionalizmus. Eltérenék azonban a szorosabb értelemben vett tárgyunktól, ha részletekbe bocsátkoznánk. Ehelyett utalunk BARCZA JÓZSEF: *A racionalizmus teológiatörténeti háttérére* című tanulmányára, Református Egyház, 1969, 257-259.

¹²³ Emlékezet kövei. Kolozsvár, 1747. 39.

¹²⁴ A valóságos keresztyéni virtusoknak eleven példája. Kolozsvár, 1722.

¹²⁵ RÁCZ KELEMEN: Drága nyereség. [Kolozsvár, 1731?]

¹²⁶ Kolozsvár, 1734.

József prédikátor ugyan leszögezi, hogy a Krisztus az anyaszentegyházat jegyezte el magának, viszont minden akadály nélkül alkalmazza ezt a tételt az egyes hívő lélekre is. *„E gyászos koporsóban nyugovó néhai méltóságos asszony, gróf Teleki Judit asszony..., mikor ez életnek sovány és sok könnyhullatásokkal teljes napjait tölténé, megeléglvén az ő Vőlegénye a Jézus sok keresztit, utána jöve és mint hit által elgyűrűzött jegyesit haza vivé a nyugodalomban, így szólván néki: Kelj fel én jegyesem, én szépem...”*. Az ifjan elhunyt Barcsai Juditnak is *„mátkája, szerelmese, férje a Krisztus”*.¹²⁷ Ludányi Bay Klára halálának körülírása így hangzott el az őt temető prédikátor ajkáról: *„Békíséré lelkére nézve a maga Lelki Vőlegényét amaz örökké tartó és meghívesítő Paradicsomba.”*¹²⁸ A halálos beteg Gyürki Zsófia nem engedte meg, hogy udvarházába hozzák az úrvacsorát, hanem a gyülekezet közösségében kívánt azzal élni, ahol *„nagy kegyes devotiók, áhitatosságok között egyesült hit által édes Idvezítőjével, minekelőtte szemtől szemben való látás által, tökéletesen egyesült volna azon megdicsőült édes Vőlegényével.”*¹²⁹ Széki Teleki László hitvese, Ráday Eszter gondosan elrendezte temetésének legapróbb részleteit, nem félt a haláltól, mert *„tudja vala jól és elhitte az ő megboldogult lelke azt, hogy ő jegyese a Krisztusnak, a Krisztus vőlegénye nékie, ki is őtet... a maga jobb keze felől állítja aranyos öltözetben, azaz, a maga Messiási igazságának fejr bíborában.”*¹³⁰ A fiatalasszonyként elhunyt Darvas Ferencné Wattai Krisztina meghagyta, hogy ne emlegessék az ő külső szépségét, *„hanem, hogy egyedül az ő belső szépségét hirdessük, mellyel ékeskedett mint Jézus jegyese, és amelyben kegyelmet talált az ő Lelki vőlegénye előtt.”*¹³¹ S idézzük Árva Bethlen Katát is: *„...születtetem igaz, Krisztuson fundált reformata vallásban, abban neveltetem, abban töltöttem egész életemet... Abban az igaz hitben múlok ki ez világból, abban az igaz hitben kívánok megállani az én mennyei vőlegényem eleiben.”*¹³²

Általában igaz, hogy a kegyes megnyilatkozások magas hőfokú Jézus-szeretetről tesznek bizonyosságot.¹³³ Jézus „édes, szerelmes, gyönyörűség”. Bay Klára kegyességének jellemzésére írja prédikátora: *„égett Jéussához való buzgó szerelmének tüze.”*¹³⁴ Bethlen Judit Szent Jeromos szavait hitvallásként idézte: *„Az én mézém, az én világgosságom és az én kívánságom csak a Krisztus”*.¹³⁵ „A Bárány mennyegzője vendégeinek éneke” című úrvacsorai ének szintén ebben a gondolatkörben szólal meg: *„Óh Szerelmes Vőlegényem, Jézus örömem s reményem! Ki engemet úgy szerettél, Hogy értem halált szenvedtél... Jövel hát óh Szerelmesem, Kertedben jöttödet lesem,*

¹²⁷ JANCÓSÓ JAKAB: Az Idvezítőnek szerelmesihez való hűsége. Kolozsvár, 1734.

¹²⁸ FILEP ISTVÁN: Tiszta fejr bíbor öltözet. Kolozsvár, 1762.

¹²⁹ NÁDUDVARI SÁMUEL: Emlékezetre felemeltetett arany oszlop. Debrecen, é.n. [1725?].

¹³⁰ MÁLNÁSI LÁSZLÓ: Törvényből való igazságot magától elhárító, evangéliomi igazságot magának választó igaz ember. Kolozsvár, 1766.

¹³¹ Belső szépség. Pozsony, 1773. 38-39.

¹³² TONK SÁNDOR: Árva Bethlen Kata. i. m. 194.

¹³³ S általában nem igaz, hogy a református kegyességnek *„nincs forrósága, nincs misztikája, nincsenek nagy megrendülései és váradalmi”,* amint tudni vélte ESZE TAMÁS: A magyar református kegyesség múltja. Református Egyház 1957. 181.

¹³⁴ FILEP ISTVÁN: Tiszta fejr bíbor öltözet. i. m.

¹³⁵ NÁDUDVARI PÉTER: A valóságos jó feleségnek ideája. Kolozsvár, 1721.

*Ímhol vagyon egy üres szív, Mely egyedül csak Téged hív... Mindaddig míg Szent Atyádnál, Megláthatlak asztalodnál, Téged élet fejedelme, Jésus, óh lelkem Szerelme.*¹³⁶ Nem más ez, mint a Clairvauxi Bernát Énekek énekek-kommentárjából ismert, nálunk a 18. században általánosan elterjedt „meny-asszony-misztika.”¹³⁷ Az általános elterjedést nem pusztán a protestantizmus keretei között szemlélhetjük. Római katolikus temetési beszédben is olvashatjuk: „... ily drága kincset készített a mi lelkünk jegyese az ő szerelmesinek”.¹³⁸ A kor kegyes embere nem idegenkedett – mint fentebb már utaltunk rá – a Jézus-szerelmem beteljesedésének erotikus kifejezésekkel való lefestésétől sem. Ráday Pál nem csak azt imádkozza, hogy „te vagy az én mátkám, és én jegyessed vagyok: vonj magadhoz...”, hanem boldog örömmel ad hangot a beteljesedés reményének is: „Osztán bátran ölelgetlek, Szívem kebelébe teszlek, Lelkem ágyába fektetek, Ölemből el nem eresztlek.”¹³⁹ Költőiségben ugyan elmarad Rádaytól Inczédi József erdélyi főnemes, a *Liliomok völgye* fordítója, az erotikus hangvétel tekintetében viszont nem: „Eljegyzett magának drága Vőlegényem, Kinek szerelmében van minden reményem; Ég szívem s felkészült szárnyal igyekezik, Édes öleiben, óh mikor érkezik!”¹⁴⁰ Joggal érezhetjük úgy, hogy a vallásosságnak ilyenén kifejeződése túl megy az unio mystica cum Christo bibliai-reformátori gondolatának határain. A 18. század református kegyesei azonban nem voltak rajongók, a reformátori teológia fundamentumát nem hagyták el, személyes élményeiket nem emelték a Kijelentés rangjára. A református egyház üldözött, kiszolgáltatott helyzetéből adódóan a konfesszionális jelleg igen erősen hatott. A misztikus színezetű kegyesség ilyenformán nem más, mint a hívő belehelyezkedése az ecclesia orans hagyományába. Az önfeledt, őszinte buzgóság a középkori misztika világából kölcsönöz hangot és formát, hogy kifejezze a vallásos érzés intenzitását és mélységeit. Ez a világ a „belső szoba”, az egyéni csendesség világa. Hordozza mint kegyességi stílus a pietizmus individualizmusának jegyeit. Ez a befelé fordulás azonban nem a kvietista misztikus kontemplatív merengése, nem passzív, közömbös visszavonulás az életből. Éppen ellenkezőleg: erőgyűjtés a felelősségteljes, gyümölcstermő, alkotó életre azzal, hogy a kegyes ember lemond önmagáról, hogy teret adjon élete megnyilvánulásaiiban Krisztusnak. Ahogy Wattai Krisztina kegyességét summázta a prédikátor a 40. zsoltár 9. versét alkalmazva: „E’ volt pedig az igaz és valóságos kegyesség, Istenhez való engedelmesség, melyet mind külső cselekedeteivel, mind szívének tisztaságával, az ő Jézusának példája szerint kimutatni s gyakorolni igyekezett, e’ lévén éppen az ő életének regulája: Hogy a te akaratodat cselekedjem én Istenem, azt akarom.”¹⁴¹ Sorakoznak is a hitből fakadt kegyes cselekedetek: a szegénygondozás, iskolák támogatása, az egyházi élet külső feltételeinek biztosítása – általában a közjó –, mely a kor hívő embere számára nem a maradék, a „fölös” javak elosztásának területe, hanem életének

¹³⁶ TATAI (CSIRKE) FERENC [Moulin, Pierre]: Az Úr vacsorájára való készület. Debrecen, 1761. c. fordítása függelékében.

¹³⁷ CZEGLÉDY SÁNDOR: Ráday Pál lelki arca. i. m. 249-250.

¹³⁸ HORVÁT IMRE: Midőn a mennyei Sion hegyén építettett Jeruzsálem városába... Eger, 1760.

¹³⁹ CZEGLÉDY SÁNDOR: Ráday Pál lelki arca. i. m. 251.

¹⁴⁰ GERHARDT, JÁNOS: Liliomok völgye. [Nagyszeben], 1745. 72.

¹⁴¹ Belső szépség. i. m. 39.

integráns része. A református pietizmus misztikusa nem vonul ki a világból, nem lesz remetévé, kegyessége nem pusztá kontempláció. Aszkézise a jótékonyosság, az egyházépítés, a tudomány-pártolás. Amikor a világ megvetéséről vall, akkor ez alatt nem a teremtett élet leértékelését, hanem a hiábavalóság megtagadását, elutasítását érti. A magyar református misztikus tökéletesen egyetértett a hugenotta Osterwald értekezésével (megjelent magyarul 1745-ben), melyben a szemlélődő misztikának kemény kritikáját adja: „Mert az olyan kegyesség, amely csak abban áll, hogy az ember esmérje meg a maga semmiségét, és magát contemplatióban vagy hallgatásban (csendességben) tartsa, sokkal inkább szája ízint vagy a megromlott embernek, mint a valóságos szentség, amely őtet arra kötelezné, hogy ugyan valóban a dologhoz fogjon, hogy az ő bűneit megbánván, azokból megtérjen, és a maga életének megjobbításán s a keresztyéni jócselekedeteknek gyakorlásán munkálódjék.”¹⁴²

A Krisztus-misztika, a forró Jézus-szeretet mellett a 18. századi református kegyesség másik kiemelkedő vonása a bűnbánat. A misztikus vallásosságban a lelki önostorozás a via illuminatívát megelőző via purgativa része.¹⁴³ A misztikus Istenről szuperlatívuszokban beszél, önmaga szemlélése pedig ennek a kontraszt-élménye, tehát önmagáról is szuperlatívuszokban szól, de negatív előjellel. Vajon csak arról van szó ebben az esetben is, hogy a 18. századi kegyes református embert vonzották a misztikus bűnbánati imádság kifejezésformái? Természetesen ki lehet mutatni, hogy a puritán, még inkább a pietista könyörgések aggályoskodás nélkül vették át Ágoston, Bernát, Kempis Tamás és más jeles misztikusok kifejezéseit. Még sem mondhatjuk, hogy a bűnbánat csupán a kölcsönzött hangok és formák megnyilvánulása. A kérdés teljesebb megértéséhez látni kell, hogy a forró Jézus-szeretet és az önmarcangoló bűnbánat összefügg. A kegyes ember bűnbánata lényegében a kereszt szemléléséből fakadó megrendülés. Ez azonban nem válik életidegen vallásos búskomorsággá, mert a kereszt nem pusztán megrendítő élmény, hanem a megváltás bizonyága is. Az őszinte bűnbánat nem egyszerű rituális cselekmény volt, hiszen a megtérés forró vágya hatotta át. Így válhatott a szabadulás boldog élményének munkálójává. Ahogy Árva Bethlen Kata kifejti: „Megmutatád énnékem, édesatyám, a te szent fiadnak érettem való vérrrel verejtékezését, halállal való bajvívását és egész tökéletes elégtételét, mely által az én lelkem vádolójának, a sátánnak szája bédugattatott, mert minden én bűneim azzal a drága vérrrel énrólam elmosattak, úgyannyira, hogy többé már azokat magaménak nem tartom. Az idvességnek drága örömének édes zsengejét énvelem megkóstoltatád.”¹⁴⁴ Ebből következően a 18. század bűnbánó kegyes embere egyben hálaadó keresztyén is. Elfogadhatjuk Hermann Egyed megállapítását, hogy „a barokk vallásosság [...] a nagyszerűt kereste, az erkölcsi világrendben a hősiesség fokára iparkodott felemelkedni.”¹⁴⁵ A bűnbánat azonban éppen azt hangsúlyozza a reformátori

¹⁴² OSTERWALD, FRIDERICH JÁNOS: A keresztyének között ez idő szerént uralkodó romlottságnak kútfejeiről. Debrecen, 1745. 93.

¹⁴³ CZEGLÉDY SÁNDOR: Ráday Pál lelki arca. i. m. 257-258.

¹⁴⁴ TONK SÁNDOR: Árva Bethlen Kata. i. m. 131.

¹⁴⁵ HERMANN EGYED: A vallásos ember a barokk korban. In Doma-novszky Sándor (szerk.): Magyar művelődéstörténet, IV. Budapest é. n. [1941], 427.

teológiával összhangban, hogy a „hős” nem az ember, hanem a Krisztusban emberré lett Isten.

Az ortodoxia örökségként érintetlenül tovább élt a hívő kiválasztottság tudat, a predestináció is a vallásos gondolkodásban. Ebben mutatkozik meg legtisztábban a kegyelemből hit által való megigazulás reformátori tanításának a szívekbe vésődött ereje. A személyes sors gyakori mélységeiből bátran és megvigasztaltan tekint fel a 18. század kegyes embere, hiszen egyrészt életének kiteljesedése, azaz üdvössége nem saját lehetőségein múlik, másrészt igen töredékes, kudarcokkal teli, a halálban elmerülő földi élete az öröklét végtelenségébe emelkedik. A predestinációs hitnek a hangsúlyos elemem mégsem pusztán általános meggyőződés a kiválasztás tanának dogmatikai igazságáról – noha az is szüntelen jelen van –, hanem az egyes szám első személyű hitélmény: *„Hiszem azt is – tesz bizonytságot Bethlen Kata –, hogy azoknak [az üdvözülőknek] számok közé én is még örök időknél előtte bérrattattam, és hogy énérettem az én Jézusom oly tökéletesen eleget tett, hogy ha szintén az egész világnak bűneit én cselekedtem volna is, de mégis azért a tökéletes áldozatért énnékem azok megbocsáttatának... mert ez által a tökéletes elégtétel által az én Teremtő Istenem, ki énnékem kemény, rettentő bíróm lehetett volna, már szerelmes édes Atyámmá lett, és őáltala megtartatom az örök életnek elvételére. Mely is minden nehéz keresztben és nyavalyámban fő vigasztalásom, hogy akár éljek, akár haljak, nem a magamé, hanem az én Uram Jézus Krisztusomé vagyok.”*¹⁴⁶ Amikor Ráday Pál bizonytságot tesz arról, hogy Isten Krisztusban megnyilatkozó szeretetéből következik az, hogy aki hisz, annak örök élete van, azonnal hozzáfűzi: *„Hiszem pedig, hogy ezen hitre, öröktől elválasztottál engemet.”* Jellemző, hogy a Lelki hódolás egyik kötetének olvasója ezt a mondatot aláhúzta, jelezve ezzel, hogy számára is hangsúlyos ez a hitvallás.¹⁴⁷ A predestinációs hit kizárólag Isten akaratára vezette vissza a történelem folyásának alakulását, s benne az egyéni élet eseményeit is. *„Isten... tanít arra bennünket, hogy tudjuk meg, hogy mind jó, s mind gonosz dolgok az őfelsége tetszése és akaratjából lesznek, hogy mindeneknek szemei csak őreá nézzenek és őtőle várjanak áldást és minden jó dolgokat a mennyekből”* – vallotta Wesselényi István a 18. század elején írt naplójában. Személyes sorsára nézve pedig így fohászzkodott: *„Ha jónak látszik az ő szemei előtt, és nem ellenkezik az ő decretumával, vigyen haza még engemet is az én laktam földembe.”*¹⁴⁸ Ez a nézet könnyen illelhető a vakbuzgóság, a fatalizmus vádjával. Gondoljuk meg azonban, hogy az üdvbizonyosság fundamentumán álló világ- és életfelfogás nyilatkozik itt meg, amely mindent annak az aspektusából szemlél, hogy akik Istent szeretik, azoknak minden javukra van (Róma 8,28). A ki nem mondott következtetés tehát nem a „minden mindegy”, hanem a „minden üdvös, mindennek ellenére.” A kiválasztás-hit a sokféle kiszolgáltatottságban élő 18. századi embert a kétségek örvényéből emelte ki. Ez a hit tehát nem a vak végzetről beszél, hanem a Krisztusban könyörülő Istenről.

Az egyéni kegyesség hangsúlyos elemei között alig találkozunk a megtérés élményének kiemelésével, még kevésbé az esemény részletezésének köve-

¹⁴⁶ TONK SÁNDOR: Árva Bethlen Kata. i. m. 31.

¹⁴⁷ Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtára, QQ. 593. 13.

¹⁴⁸ WESSELÉNYI ISTVÁN: Sanyarú világ. Napló 1703-1708. Közzéteszi Demény Lajos, Magyarai András. Bukarest, 1985, Kriterion. 396.

telésével, amely a hallei- és herrnhuti pietizmusból jól ismert.¹⁴⁹ Maga a fogalom első renden a Jézus Krisztus igaz megismerését jelenti, általános értelemben a kegyes életfolytatás kezdetét. Személyes vonatkozásban akkor hangsúlyozzák, ha valaki az unitárius felekezetből tért át a református egyházba. Daniel István *„életének elsőbb esztendeit oly hitbéli társaságban s állapotban töltötte el, melyben a Jézust egész dicsőségében nem esmérhette, és elméjének szemein lévő hályog miatt ezt az Igazságnak fényes Napját egész fényében s világában nem láthatta. Az Isten könyörült ő rajta... és azt, amit ő tudatlanságból művelt s követett a hitetlenségben, néki megbocsátván, a setétségből a maga Szent Fiának igaz esméretének dicsőséges világosságára kihozá.”*¹⁵⁰ Ennek megvolt a személyes élménye Daniel István életében, ezért is hangsúlyozta az őt temető lelkész. Mindez viszont Bethlen Miklós esetében csak közvetett tény volt, lévén, hogy apja lett unitáriusból reformátussá, mégis mindennapi hálaadásának tárgyaként, személyessé vált számára. Tulajdonképpen a kiválasztottság történelmi tényét szemlélték ebben a fordulatban, a saját életútban éppúgy, mint az ősök életében. Ez világlik ki Bethlen hálaadásából is: *„Áldassál, dicsőítessél és felmagasztaltassál én Teremtőm, én Uram, én Királyom, én Istenem, az Úr Jézus Krisztusban megengeszteltetett édes szerelmetes szent Atyám, frigyos és szövetséges Jehovám, seregeknek Istene és Ura, hogy engemet világ fundamentomának felvettete előtt az Úr Jézus Krisztusban ingyen kegyelmedből választál a szent, fegyhetetlen és azután az örök életre... Nemcsak azután az én őseimet, nagyatyáimat hozád ki a pogány vakságból és a lelki Babilonból, hanem legközelebb az én édesatyámat kihozád még gyermekségében abból a tévelygésből, melyben született és neveltetik vala, úgy hozád ki engemet, tégedet féltő, tisztelő keresztyén atya s anya által e világra.”*¹⁵¹ A megtérés körülményei tehát nem lényegesek. A hangsúly Isten kiválasztó munkáján és az abból folyó hálaadó, kegyes életen van, vagyis a megszentelődésen. A megtérés misztikus élménye helyett a megtértség gyakorlati valósága a fontos. Itt is hangsúlyos az, amit fentebb már kifejtettünk: az ember önerejében való bizakodás gondolatának visszautasítását fedezhetjük fel a megtérés személyes élménye közreadásától való szemérmes tartózkodásban. Az érdem ugyanis a kiválasztó Istené a Jézus Krisztusban. A 18. századi református kegyes embernek Őbenne van bizonyossága és nem saját kegyességi gyakorlatában – végül is ez a kép rakódik össze a predestináció, bűnbánat és hálaadó élet mozaikkockáiból.

¹⁴⁹ Magyarul is megjelent a Koppenhágába menekült francia reformátusok lelkipásztorának meglehetősen szórászállhasogató munkája a megtérésről. LA PLACETTE JÁNOS: A keresztyén etikának vagy erköltsök tudományának summája. Debrecen, 1750.

¹⁵⁰ BOROSNYAI LUKÁCS SIMEON: Temetési prédikáció. Kolozsvár, 1775.

¹⁵¹ V. WINDISCH ÉVA: Kemény János és Bethlen Miklós művei. Budapest, 1980. 986.

MENNYEI TÁRHÁZ
K U L T S A,
Avagy
 •lly idvességcs, együgyü címék-
 hez alkalmaztatott
I M Á D S Á G O K,
Meltyekkel
 Minden szükségben lévő együgyü
 Emberek, az ISTEN' kegyelmes
T Á R - H Á Z Á B A
 bé-méhének.
Meltyet fzedett a Szent Leás' szat-
vaiból; azután maga megfédett
RÖVÍB FOLHÁSZKODÁSOKKAL IMÁDÁSOKKAL
és ÉNEKEKKEL,
a' Néhai h. e.
NÉMETI MIHÁLY,
 a Kolosv: Réf: Ekl: Tanítója.
Mostan pedig másuttan megfogott
es fzedett ábrátót LELKÉREKÉLEKEDÉ-
SEKKEL, 's IMÁDÁSOKKAL megfédett.
Itvén, ki-borsátvott
DEBRETZENBEN,
MARGITAI JÁNOS által,
 1751. Eftendőb.

Az egyik legnépszerűbb református imakönyv

A kegyesség gyakorlása

A kegyesség nyilvános gyakorlása számos helyen nehezzé, s nem kevés közösség számára pedig egyenesen lehetetlenné vált. Ezért felértékelődött a családi keretek közötti istentisztelet gyakorlata és az egyéni imaélet. Ezek általános elterjedését a nyilvános vallásgyakorlat tiltása kifejezetten ösztönözte. Aranyosmedgyesi Sámuel hetényi nótárius ennek tudatában fogalmazta meg imakönyve közreadásának egyik célját: *„Hogy aholott (a mostani idők ábrázatja szerint) közönséges gyülekezeteket gyakorolni nem lehet, ott is az Isteni tiszteletre buzgó lelkek magánosan, cselédjeikkel egyetembe, ilyen áldozattal Isten eleibe járulhassanak.”*¹⁵² A kegyességgyakorlás egyéni formája pedig elmélyítette a vallásosságot. A külső tiltás a kegyes ember számára sajátos feszültséget teremtett: a nyilvános istentisztelet lehetősége elnyerésének vágyát összekapcsolta személyes kegyességének intenzitásával. Az egyéni kegyességgyakorlás ugyanis nem szüntette meg a nyilvános istentisztelet utáni igényt, hanem fokozta azt. Érdemes idézni Ágh Mihályné, Szunyogh Judit 1759-ben kelt végrendeletének idevonatkozó megjegyzését. *„Nemes Bars vármegyében mi az Úr Istennek közönséges helyen lévő szent tiszteletitül, ama legfőbb s drágább mennyei és lelki eledelünktől megfosztatva és elzáratva vagyunk, az honnan is nagy lelki szomjúságban, amaz igaz lelki életet tápláló igebéli nedvesség nélkül sokan elepedvén és sokan keseregvén fohászkodunk.”*¹⁵³ A templomi istentisztelet, a családi áhítat, az egyéni imaélet a kegyesség egymást erősítő és kiegészítő, ezért egymást szükségyszerűen feltételező elemei voltak. Eszközei is mindenütt ugyanazok: Biblia, énekeskönyv, imakönyv.

A Szentírás rendszeres – az erdélyi fő- és birtokos köznemesség, valamint a magyarországi nemesi középosztály tagjai között naponkénti – tanulmányozása általánosan elterjedt kegyes szokás a 18. században. A „szokás” kifejezés használata azért jogosult, mert a Bibliához való helyes viszony kialakítása a családon belüli nevelés fontos része volt. A fiatalon elhunyt Bárczay Katalinról mondta prédikációjában Szőke Ferenc lelkész: *„Valamint a hajnal a mátkája a tudománynak, úgy ez a boldog lélek már az ő életének hajnalában, az ő kisedd korában, különös szeretetben esett ama drága kincsnek, az Isten beszédének szorgalmatos olvasásával, ama fő nyereségnek, a Krisztusnak és az ő akaratjának esméretivel, az idvességés tudományt befoglaló hasznos könyveknek tanulásával.”*¹⁵⁴ A gyermeklány Barcsai Judit *„...a Szent Bibliának olvasásában oly boldog volt, hogy nem volt olyan históriákból álló rész, melyet egy olvasása után mindjárt el nem mondott akadozás nélkül.”*¹⁵⁵ De idéztük fentebb Borosnyai Nagy Zsigmond visszaemlékezését is gyermekkorára: *„A Bibliát nem csak olvastuk, hanem a*

¹⁵² Igazságnak áldozatja. Hn. 1737. A kegyes olvasóhoz.

¹⁵³ SRKlt. A. XV. 5192.

¹⁵⁴ Az igaz híveknek mind életekben, mind halálokban való gazdag nyereségek... [hn.], 1774. 21.

¹⁵⁵ JANCsó JAKAB: Az Idvezítőnek szerelmeséhez való hűsége. i. m.

Szent Históriákat könyv nélkül el kellett mondanunk.” Székely László hitvese Bánffy Katalin „... a Szentírást szerette, gyermekségétől fogva tanulta, tizenegyedíkszer olvasta... A szent Bibliát mindenkor magával hordozta, a kertbe sem igen ment a nélkül, és így mindenkor gyönyörködött az Úr Törvényében”.¹⁵⁶ Mély bibliatanulmányozáson nyugvó hittani ismeretei meglepő gazdagságot mutattak. „Néhai gróf Asszony keresztyéni szent vallását ily formán a bötüből tanulta, s igen jól meg is tanulta volt, úgy hogy álmélkodásra méltó, amennyire ment volt. Csak egy példáját mondom ennek: mikoron végső órájához közelítene és a mellette lévő egyházi szolga biztatná, több argumentumokat talál vala a maga vigasztalására s hathatósabbakat”.¹⁵⁷ Nádudvari Sámuel jegyezte fel a 34 évesen elhunyt Gyürki Zsófiáról, hogy a Bibliát „egynéhányszor által olvasta, s oly fundamentomos bölcsességet tanult belőle, hogy nagytekintetű teológiai dolgokhoz is alkalmassint hozzá tudott szólani.”¹⁵⁸ Keczei Borbáláról jegyezte fel Hermányi Dienes József, hogy a Bibliát „lélek kenyérének s orvosságnak” tartotta és „ókulárra jutott vénségéig olvasta, tanulta... ez a könyv s az imádság vala mindennapi idvességés mulatsága.” Az egyébként igen kritikus Hermányi egészen biztosan nem üres szónoki fogásként említette meg, hogy Borbála asszony értette is az Isten Igéjét: „Ő tőle tanultam oly dolgot a Szentírásból, amelyet ha tőle nem tanultam volna, ma sem tudnék, azt gyanítom.”¹⁵⁹ Egyéb példák mellőzésével általában azt mondhatjuk, amit Czeglédy Sándor állapított meg Ráday Pálnak a Szentíráshoz való viszonyáról: „... számára a Szentírás nemcsak mindennapi táplálék volt, hanem egyben a fáradhatatlan, beható tanulmányozás tárgya is”.¹⁶⁰ Tehát az Isten Igéjével való találkozásban nem kizárólagosan a szubjektív élmény a fontos, hanem inkább a cselekvésre ösztönző üzenet megértése. Ez a kiegyensúlyozott viszony a Bibliához határozottan mederben tartotta a kegyesség egyéni elemeit, mint amilyen a misztika is volt. A 18. századi református kegyességnek szembevetendő része ugyan a fentebb bemutatott menyasszony-misztika, legerőteljesebb vonása mégsem ez, hanem a publicitás.

Fentebb már kifejtettük, hogy a hazai teológiában is jelentkező racionalizmus a kegyesség tekintetében nem hozott változást. Itt helyénvaló hozzáfűzni, hogy azért nem, mert a 18. század általunk vizsgált évtizedeiben a Szentírás tekintélye megkérdőjelezhetetlenül szilárd volt. Nem is lehetett ez másként abban a helyzetben, amikor a teljes államapparátussal támogatott, uralmi helyzetben lévő római katolicizmus egyszerűen megtűrt eretnökségnek tartotta a református tanítást. A prédikátorok többnyire kihasználták azt a lehetőséget, hogy a befolyásos nemesi családok elhunyt tagjai fölött elmondott temetési beszédek nyomtatásban megjelenhettek, és határozottan, az egyébként számukra tiltott polémiától sem tartózkodva érveltek a reformátori tanítás kizárólagosnak tekintett igazságai mellett. Ennek pedig elsődleges kiindulási alapja az lehetett, amit Ajtai A. Mihály sommásan így fejezett ki:

¹⁵⁶ BOROSNYAI NAGY ZSIGMOND: Temetési tanítás. Kolozsvár, 1747.

¹⁵⁷ AJTAI A. MIHÁLY: Halotti beszélgetés. Kolozsvár, 1747.

¹⁵⁸ NÁDUDVARI SÁMUEL: Emlékezetre felemeltetett arany oszlop. i. m.

¹⁵⁹ HERMÁNYI DIENES JÓZSEF: Az evangyéliomi Szent Annának Szent Írás szerint való leírása. Kolozsvár, 1759.

¹⁶⁰ CZEGLÉDY SÁNDOR: Ráday Pál lelki arca. i. m. 258.

„A Szentírás ellene mondhatatlanul igaz”.¹⁶¹ A kegyes ember Bibliához való ragaszkodásában ennél fogva a református egyházhoz való hűség is megnyilvánult. Ugyanakkor az írott Igéhez való feltétlen ragaszkodás megővta a 18. század református kegyeseit a pietizmus legnagyobb kísértésétől is, az *egyoldalú szubjektívizmustól*.

A Szentírástól elválaszthatatlan volt a zsoltáréneklés – mint láttuk Borosnyainál – a családi-, de az egyéni áhítatok során is. Borosnyai Nagy Zsigmond meg is ragadja az alkalmat s Bánffy Katalin ravatalánál elmondott prédikációjába beiktat egy kisebb értekezést a zsoltárok fontosságáról.¹⁶² Megállapítja, hogy „mind a zsidó doktorok, mind a keresztyén régi tudós tanítók” nem győzik dicsérni a Szentírásnak ezt a „divinus poétától”, Dávidtól származó könyvét. Már Basilius megállapította, hogy az Isten szerint való tudománynak, a kegyes és szent életnek, az igaz hitnek, az Isten törvényének, a buzgóságos könyörgéseknek tárháza a Zsoltárok könyve, nem véletlenül nevezte Luther Márton „*kisded Bibliának*”. Borosnyai Athanázius egyházatya igen figyelemre méltó magyarázatával folytatja: a Szentírásnak ez a könyve kies Paradicsom, melynek közepén van az élet fája, azaz Jézus Krisztus, kinek igaz istenségéről, messiási küldetéséről, földi pályájáról és dicsőséges uralkodásáról szóló jövendölésekkel teljeseek a zsoltárok. Luther után egy másik reformátor, Melancthon is felsorakozik a tekintélyek között azzal a véleményével, hogy „*ez egész világon nincsen ékesebb és gyönyörűsebb munka a zsoltáros könyvénél.*” Szent Dávid – folytatja Borosnyai – valóságos Homerus, akinek szájából „*méznél édesebb, minden kenetnél drágább nedvességek*” származtak, melyekből minden időben, bármilyen korú, rangú és nemű ember hasznot nyerhet az életre, a kegyességre. Ezt erősíti meg Augustinusra hivatkozva: „*A Szent Dávid Zsoltári a gyermekeknek oktató tótói, az ifjaknak ékességei, a vénségnek vidámsági.*” Nem lehet véletlen, hogy a tekintélyek sora Kálvinnal zárul, aki szerint: „*A Zsoltáros könyv az elmének anatómiája, mert egy szabados indulat sincsen az emberben, melynek képe ezen tükörben minden bűt, bánatot, szomorúságot, félelmet, fájdalmat, kételkedést, reménységet, gondot, hánykódást, megháborodást, melyekkel az emberi elme e világon küszködni szokott, világosan eléadott.*” A zsoltárok formai és tartalmi gazdagsága egyedülálló. Némelyek szinte misztikus elragadtatásba viszik az imádkozót, aki ezeket halkán olvassa s éneklő (!). Mások ösztönző erővel hatnak a bűn elleni harcban. Megint mások a kegyes életre, a felebaráti szeretetre, a könyörületességre indítanak. Olyanokat is találhat az ember, amelyek megsebzik a szívet és bűnbánatra serkentenek. Szent Ágoston is sírva fakadt, amikor a manicheusok eretnokségéből megtérve a zsoltárok éneklését hallgatta a templomban. Végül – temetésről lévén szó – a zsoltárok a halálfélelemmel szemben megvédenek és megvigasztalnak.

Borosnyai a Szenci-féle fordításra nem tér ki, bizonyos azonban, hogy a kortársak csaknem egyenértékűnek tartották a bibliai könyvvel azokat. Így volt lehetséges, hogy prédikációkban egy-egy zsoltárra utalva Szencit idézte az igehirdető.¹⁶³ A genfi zsoltárok magyar változatait meglehetősen széles

¹⁶¹ Halotti beszélgetés. i. m.

¹⁶² Temetési tanítás. i. m.

¹⁶³ A taktabáji templom felszentelésekor elmondott prédikációk. Pest, 1786. 12, 41.

körben használták és szerették, egyéni áhítatok során nemcsak olvasták, hanem énekelték is. Nyilván így értendő, amit Borosnyai mondott a halk éneklésről. Helmeczi István dunamelléki püspök szerencsésnek tartotta, hogy Losonczy István énekei „nem valamely idegen nótákhoz vagynek szabva, hanem a Szent Dávid Soltárinak bévett nótáihoz.” Megemlíti azt is, hogy „a kegyes szívűek magánosan, s ha tetszik közönségesen” szintén énekelhetik ezeket.¹⁶⁴ Ráday Pál is több énekét zoltárdallamra alkalmazta.¹⁶⁵ A már többször említett Bánffy Katalin a halálos ágyán énekelt, méghozzá a 102. zoltár 2., 5. és 6. versét.¹⁶⁶ Toroczkainé Keczei Borbáláról közismert volt, hogy „mely jól tudja vala a szent Soltárok nótáit, s mint énekli vala késő vénségéig azokat.”¹⁶⁷ Árva Bethlen Kata pedig arról számol be, hogy tőle erővel elszakított és római katolikusnak nevelt lánya úgy akart kedvébe járni, hogy „a zoltárokat énekelte, magának szerzett zoltáros könyvet és azt mindenkor zsebében hordozta.”¹⁶⁸

A Szenci-zsoltár befogadásának folyamata nem tartozik tárgyunkhoz. Azt a tényt kell csupán megállapítanunk, hogy a 18. század első felében már úgy áll előttünk, mint az egyéni kegyesség ápolásának kiemelkedő eszköze.

A Biblia és a Szenci-zsoltárok mellett a személyes vallásosság ápolásának megkerülhetetlen kellékei az áhítatos- és imakönyvek. Az öntudatos református vallásosság, az áldozatos egyházszeretet és egyházbvédelem, valamint az egyéni hitbuzgóság – s egyben a népi kegyességre ható példa – legkiválóbb megtestesítői a korszak jeles világi (nem lelkészi) imádságszerzői.¹⁶⁹ II. Apafi Mihályné, Bethlen Kata (+1725) *Bujdosásnak emlékezetköve* című, 1726-ban megjelent áhítatos könyve csak Debrecenben 17 kiadást ért meg a 19. század közepéig; Teleki Józsefné, Árva Bethlen Kata (1700–1759) önéletírásába beleszótt imádságait kétszer külön is kiadták a század folyamán. Imádságaik a nehéz életsors, a szenvedés tüzeiben születtek, így természetes utat találtak a hitvallása miatt megalázott, meggyötört református néphez. Ráday Pál *Lelki hódolás* című számos kiadást megért munkájának énekei és imádságai sem egyszerű stílusgyakorlatok vagy pusztán irodalmi termékek, hanem a mély keresztyéni érzület kifejeződései. Ezért volt kiemelkedő befolyással a kortársak kegyességére. Tovább éltek és hatottak a 17. században született kegyességi iratok is, amelyek népkönyvekké lettek, és igen sok kiadást értek meg a 18. század során.¹⁷⁰ A hazai szerzők mellett külföldi auktorok hitépítő könyveit is lefordították.

A német pietizmus a magyar református kegyességre az imádságos könyveken keresztül hatott leginkább. A közös sors megbékéltette egymással

¹⁶⁴ Éneklésben tanító-mester. H. n. 1754. Előljáró beszéd.

¹⁶⁵ *Lelki hódolás*. Sajtó alá rendezte L. Kozma Borbála, a kíséző tanulmányt írta Ladányi Sándor. Budapest, 1977. passim.

¹⁶⁶ Halotti beszélgetés. i. m.

¹⁶⁷ HERMÁNYI DIENES JÓZSEF: Az evangéliumi Szent Annának Szent Írás szerint való leírása. i. m.

¹⁶⁸ TONK SÁNDOR: Árva Bethlen Kata. i. m. 104.

¹⁶⁹ Révész Imre kifejezése. Régi magyar imádkozók és imádságaik. Protestáns Szemle, 1924, 73–81, 137–149, 193–198.

¹⁷⁰ SZIGETI JENŐ: A XVIII. század első felének magyar protestáns imádságirodalma. In Barcza József (szerk.): A Magyarországi Református Egyház Teológiai Doktorai Kollégiumának Évkönyve, 1983. 257–288.

a korábban éles teológiai vitákat folytató evangélikus és református felekezett. Így Huszti Szabó István (1671-1710k.) református orvos fenntartások nélkül fordíthatta le Johannes Arndt imádságos könyvét, mely 1698-ban jelent meg, majd 1724-ben a hazai evangélikus pietizmus kiválósága, Bél Mátyás újra kiadta.¹⁷¹ A református imádkozók ugyanígy kézbe vették a lutheránus Petróczy Kata Szidónia Arndt-fordításait is. Daniel Polyxéna, Petróczy Kata Szidóniának unokája adta ki ismét 1764-ben nagyanyja munkáját.¹⁷² Fialalasszonyként elhunyt leánya, Kemény Simonné Wesselényi Polyxéna ezt a pietista kegyességi örökséget vitte tovább és terjesztette férje házában, amit így ír körül a temetési prédikáció, vigasztalva az özvegy férjet: „Mióltától fogva a Jézus bé kezdett jóni a te Úri házadba [ti. felesége kegyessége által], vajon már nem azoltától fogva kezdettél te is te magadban mintegy ugyan felserkenni? Mioltától fogva Ővéle mintegy közelebből kezdettél esmérkedni, nem azoltától fogva kezdted a Jézusnak tehozzád való szerelmének édességeit sok formában és sokképpen kóstolni? Mioltától fogva a Krisztusnak, azaz, az Ó Titkos Tajjának kezdettél sáfárkodni, nem azoltától fogva kezdted-é a te Jézusodban megfundáltatott hitednek kedves gyümölcseit a magad úri házadban szemlélni, és azoltától fogva a te szíved még csak az Ő emlékezetére is te benned megrepesni?”¹⁷³ E kiragadott példa nem egyedülálló, s jól mutatja a nemzedékről nemzedékre hatni tudó és öröklődni képes kegyességi magatartást.¹⁷⁴ Arndt mellett a német pietizmus igen népszerű szerzője a magyar reformátusok között Johannes Gerhardt, műveit olvasták és többet le is fordítottak nyelvünkre.

Talán mondanunk sem kell, hogy a német pietizmus hatása nem kizárólagos. Két erdélyi hölgy, Bethlen Ádámné Bánffy Zsuzsanna és Teleki Imréné Nemes Zsuzsanna „serkentette fel” Tordai Sámuel, hogy a „tudós és kegyes Anglus pap” Bunyan János felettébb népszerű művét magyarra fordítsa, hiszen „nagyságtok mind magok az efféle könyveknek olvasásában gyönyörködven, mind más keresztyén felebarátaiknak használni kívánván.”¹⁷⁵ Tatai Csirke Ferenc tiszántúli püspök Doddridge-fordítása szintén az angolszász hatást segítette.¹⁷⁶ Részben láttuk fentebb s alább ugyanígy kiderül, hogy olvasták nálunk a svájci Pictet, a francia Moulin és Osterwald magyarra átültetett munkáit is.

Az újabb és újabb kiadásokat megérő számos imakönyv iránti igény feltételezi az imádkozás intenzív gyakorlását családi körben és egyéni áhítat formájában egyaránt. Már nem először idézzük Borosnyai Nagy Zsigmondot: „Minden cselédes gazdának s gazdaasszonynak nemcsak magánosan, hanem cselédivel, akik reá bizattattak s akikről számot adnak, minden nap kell könyörögni, és így a maga házát is templommá, sőt magát s minden

¹⁷¹ Keresztyéni jóságos cselekedetekkel teljes paradicsom kertecske. Kolozsvár, 1698. Vö. ZOVÁNYI JENŐ: Lexikon, 272.

¹⁷² A keresztnél terhe alatt elbágyadt szíveket élesztő jó illatú tizenkét lilium. Hn. 1764.

¹⁷³ DEÁKI FILEP SÁMUEL: Drága virtusokkal épült örök emlékezetnek oszlopa. Kolozsvár, 1765.

¹⁷⁴ Czeglédy Sándor idézi Karácsony Sándor gyakori mondását, miszerint valakinek a keresztyénységét az unokákban lehet lemérni. Ráday Pál lelki arca. i. m. 255.

¹⁷⁵ Keresztyén utazás a boldog örökkévalóságra. Kolozsvár, 1777. A második kötetet Tordai Sámuel, az elsőt Szigeti L. Sámuel fordította le még 1759-ben.

¹⁷⁶ Az igaz kegyességnek kezdete és előmenetele. Debrecen, 1761.

cselédjét Szent Lélek templomává kell tenni.”¹⁷⁷ Özveggy Toroczkai Péterné Keczei Borbála nem csak Isten templomát gyakorolta „megszűnés nélkül”, hanem „a maga házát is Istennek templomává tette, abban szent elmélkedésekkel és könyörgésekkel az Istent tisztelte”.¹⁷⁸ Rhédei Krisztina „minden nap bezárkózott csak egyedül házában s két-három órákig nagy felszóval imádkozott.”¹⁷⁹ Wass Dániel „kegyes devotiókkal sokszor imádkozik vala.”¹⁸⁰ Barcsai Judit kisasszony „minden reggel és estve alázatos különös könyörgésével Isten eleiben állott... betegágyában pedig éjjel-nappal imádkozott.”¹⁸¹ Wesselényi Ferenc „éjjeli s nappali sok könyörgései” voltak egyebek mellett bizonyosságai Isten iránti szeretetének, valamint, hogy „halálának óráján is szíve s szája... szerelmes Jézusának szüntelen emlegetésével teljes” volt.¹⁸² Gyalakuti Lázár János Bánffy Máriának és Bánffy Klárának, rokonainak ajánlotta imakönyvét, amit így indokolt: „Bizony ti is azok közül valók vagytok méltóságos gróf asszonyok, akik istennel társalkodnak és Attyoknak szólítják az Istent. Mert ti szótok is megjelent titeket (Máté 26, 73), megjelent a ti buzgó könyörgésetek, mely csaknem egész napi foglalatosságtok, és a Krisztusnak s az Apostoloknak ama parancsolatjának (Luk 18,1; I. Thessz 5,17), hogy szüntelen imádkozni kellene, mindennapi követése Excellentiátoknak.”¹⁸³ A Csuzi Cseh János könyörgéseit kiadó Sátor Péter a kötetet Kenessei István dunántúli főkurátornak és feleségének, Szondi Zsuzsannának dedikálta. „Kik fő nyereségnek tartják és minden időnél drágább időnek azt az órát, melyben e hatalmas és dicsőséges Király előtt szabad bemenetelt találván megjelenhetnek, és fiúi bátorságnak lelke szerint e nagy Istennel, mint már kegyelmes Atyával rejtek házaikban is nagy nyájasan beszélgethetnek.”¹⁸⁴ Kazinczy Ferenc pedig így emlékezett édesapja kegyességére: „Reggel velünk, estve mindig cselédjeivel, ha felekezetéhez tartoztak, együtt végzé el imádságát, estve zsoltárt is énekelve hozzá, mint atyja s nagyatyja.”¹⁸⁵ A szülői intések legelső pontjainak egyike a rendszeres imaélet fontosságának szívre helyezése. Cserei Mihály a templomba járáshoz kötődően hangsúlyozza, hogy naponta legalább háromszor – reggel, délben és este – könyörögjenek Istenhez gyermekei. Meghagyja azt is, hogy leendő unokáit is kegyes életre neveljék.¹⁸⁶ Teleki Pálné, Vay Kata felnőtt, hadba vonuló fiát inti: „Mindeneknek előtte féljed az Istent, és soha háló helyedből imádság nélkül ki ne menj, és semmi dologhoz ne fogj, míg Istennel nem beszélsz, le se feküdjél anélkül, mert minden dolognál az Istennek félelme az előbbjáró fő dolog.”¹⁸⁷ Utaltunk arra fentebb, hogy a jeles imádságszerzőink

¹⁷⁷ Az igaz keresztyén embernek papi tisztiról. i. m. 146.

¹⁷⁸ CSERNÁTONI V. JÁNOS: A szelídség az örök boldogság örököseinek esmértető címere. Kolozsvár, 1759.

¹⁷⁹ RÁCZ KELEMEN: Szorgalmatos Mártha és buzgó Mária. Kolozsvár, 1731?

¹⁸⁰ ZÁGONI A. GYÖRGY: Örökös ház. Kolozsvár, 1741?

¹⁸¹ JANCÓS JAKAB: Az Idvezítőnek szerelmeséhez való hűsége. i. m.

¹⁸² VERESTÓI GYÖRGY: Istenét, vallását, felebarátját ártatlan lelki-esméret-tel szeretett Jób. Kolozsvár, 1771.

¹⁸³ Okos teremtett állat. i. m. Ajánló levél.

¹⁸⁴ CSUZI CSEH JÁNOS: Isten eleiben felvitetett lelki áldozat. Hn. 1736.

¹⁸⁵ Pályám emlékezete. In SZAUDER MÁRIA (vál). Kazinczy Ferenc művei I. Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok. Budapest, 1979. 217.

¹⁸⁶ Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1876, 1461-1463.

¹⁸⁷ NAGY GÉZA: Akik kősziklára építettek. Kolozsvár, 1937. 178.

munkái mély keresztyéni érületüknek kifejeződése. Most ehhez hozzátesz-
szük: mindennapos áhítatok gyümölcsei. Elmondott könyörgéseiket papírra
vetik, nem is mindig azért, hogy a nyilvánosság elé álljanak vele. Máskor
viszont – mint Lázár János gróf esetében is – a kegyesség gyakorlásának
segítése a cél. Így született Bárczay Klára imakönyve is: „*Alig hitte ez a ke-
gyes asszony, alig hitte, hogy minden tehetségét szent Istene nevének meg-
szenteltetésére fordíthassa. Melyből lett, hogy mihelyt németül maga tu-
dott, azonnal együgyű szép és buzgó könyörgéseket a magyar nyelvnek
világosságára átalhozott, avégre, hogy akképpen is az embereket Istene
esméretére és tiszteletére segítse.*”¹⁸⁸ A hét minden napjára jut egy-egy
könyörgés, egy reggeli és egy „estvéli”. A református egyházi esztendő ki-
emelkedő ünnepei – karácsony, újesztendő, nagypéntek, húsvét, áldozócsü-
törtök, pünkösöd – sem múlhatnak el az ünnepekör üzenetét összefoglaló áhi-
tatosság nélkül. Az ige hallgatására pedig külön készülni kell a keresztyén
embernek, majd válaszolni is szükséges Isten szavára imádsággal. Ugyanígy
az Úrral való közösségre az Ő szentséges vacsorájában, mely készülésnek
elengedhetetlen alkotóeleme a szívbeli bűnbánat. S a 18. századi ember
rendkívüli helyzetére alkalmazott könyörgésként olvasható az úton járó-,
illetve a beteg ember imádsága. Ebben a szerkezetben helyezkedik el az a 29
imádság, amely az alkalomhoz illő egyéni áhítat vezérfonalát és tartalmi kife-
jeződését egyaránt nyújtja. A tizenhat éves szerző személyes gyakorlata érhe-
tő tetten a szerkesztés koncepciójában, hiszen nyilvánvaló, hogy rendszeres
csendességet tartott, imádsággal kezdett és zárt minden napot – számos kor-
társához hasonlóan. Ilyen volt Daniel István is – Bethlen Miklós hatására lett
unitáriusból reformátussá –, aki könyörgéseit, melyekkel „*megjelent minden
nap a kegyelemnek széki előtt, földig való megalázódással, de bátorsággal
és hitnek bizonyos bizodalával*”, kibocsátotta, hogy elsősorban gyermekei,
de mások is hasznosan forgathassák.¹⁸⁹

Igen tanulságos a felvidéki Szilassy Ádám kéziratos imakönyve.¹⁹⁰
Imádságait a maga és családja épülésére írta, illetve másolta, s „a titkos ház
csöndességét odahagyva, a nyilvánosság elé lépni”, azaz közreadni nem óhaj-
totta azokat. Megfigyelhetjük, mennyire áthatotta az áhítatos kegyesség egy
hithű református köznemes teljes életét, amint „bizonyos alkalmatosságokra”
írt könyörgéseinek címei bemutatják: „*Midőn ember felébred; Ha felkél em-
ber ágyából; Ha házadbul kimégy; Mosdás közben így.*” Minden napon
minden napszakra készített egy-egy „ájtatosságot”. Az élet különleges ese-
ményei imádságos keretbe foglaltak. Fohászokodott „*az testnek változási alatt
mondandó ének*”-kel éppúgy, mint betegségéből felgyógyulva, de még peres
ügyeit is ebbe az összefüggésbe állította, amint „*perlekedés alatt való kö-
nyörgés*”-e mutatja. A nyilvános kegyesség gyakorlására – Losoncon járt
templomba – szintén egyéni áhítatossággal készült fel, amiről így tanúskodik
imakönyve: „*Midőn már harangoznak, így fohászokodjál; Más ének, az mi-
dőn már indulóban van az ember a szent helyre; Bemenvén a templomba,
így fohászokodjál.*”

¹⁸⁸ MIKLÓS Sámuelnek minden halotti orációji. Pozsony-Komárom, 1790. 241. Vö.
DIENES DÉNES: Egy elfelejtett imádságszerző – Bárczay Klára. In *Doctrina et Pietas.*
Tanulmányok a 70 éves Barcza József tiszteletére. i. m. 161-167.

¹⁸⁹ Isten eleibe bocsátott alázatos könyörgéseknek együgyű gyakorlása. Hn. 1766.

¹⁹⁰ BENKÓ IMRE: Egy régi magyar imádkozó. *Protestáns Szemle* 1925, 465-467.

A 18. század kegyes református embere a magányos áhítatai során hangosan vagy némán, többnyire térdepelve, nagyjából könyvből, de szabadon is imádkozott.

A század második felének nemzedéke már inkább gyakorolta a néma imádkozást, amint erre Hermányi Dienes József egyik halotti igehirdetéséből következtethetünk. Keceli Borbáláról mondta 1757-ben a temetése alkalmával, hogy *„e nagy keresztyéni Asszonyi-állat imádsággal fekszik vala le, könyörgéssel kél vala fel, mégpedig nem valami néma imádsággal a mostani mód szerint.”*¹⁹¹ Sőt, a templomi fohászat is hangosan mondta el az istentisztelet elején és végén is.

A térdhajtással mondott imádság a 18. században egyáltalán nem idegen a református kegyességtől. Szalay Sámuel Tiszán inneni püspök egyik prédikációjában kitért erre: *„Ez a térdhajtás az Isten felséges, szentséges voltaához illendő magok viselése a keresztyén könyörgő embereknek, mert Isten maga mondta: Minden térd énnékem hajol meg... (Ézsa 45,23) Ez a térden állva való imádkozásnak szokása is bėjött a keresztyének közé, és ezt eleitől fogva mind e mai napig gyakorolják a keresztyének.”*¹⁹² Ez nem kötelező törvény – fejtegeti tovább a püspök –, de nem is elvetendő szokás. A 18. századi ember még nem érezte az emberi méltóság megsértésének az Isten előtt való leborulást.

A puritanizmus és a pietizmus egyaránt a szabad imádkozás gyakorlását részesítette előnyben. Közismert, hogy a puritánok szerették volna elérni, hogy a Miatyánk kötelező elmondása ne kapjon helyet a liturgiában.¹⁹³ A hallei pietizmus pedig a megtérés következményének tekintette a szabadon elmondott, Isten előtt kedves imádságot.¹⁹⁴ A 18. századi magyar református kegyesség mentes maradt az ébredés szellemét megromító szörszálhasogató törvényeskedéstől, de Szikszai Györgytől tudjuk, hogy a gyülekezeti imádság tekintetében voltak viták a szabad- és a kötött forma képviselői között. Szerinte a szabadon mondott könyörgés sem volt más, mint előzőleg – nyilván könyvből, vagy kéziratból – megtanult.¹⁹⁵ Más kortárs imádságszerzők is tudtak a szabadon mondott imádság igényéről, ezért kitértek erre a kérdésre. Patai Balogh János így indokolta imakönyvének kibocsátását: *„Vadnak Nemzetem között olyanok, akiknek nincsen Bibliájok, vagy ha nagyon is, a Szent Írásbeli helyeket nem tudják megkeresni, kiváltképpen akkor, mikor keserves nyavalyákkal, betegségekkel terheltetvén beteg ágyakban kínlódnak... itt pediglen egycsomóban feltalálja a beteg azokat a Szent Írásbeli helyeket, melyek bizonyítják és állatják bűneinek megbocsátását.”*¹⁹⁶ Ónadi Sámuel bicskei prédikátor könyörgései szintén a *„Szentírás szavain nagyon fundálva”*, mindazonáltal elismeri, hogy mindenki imádkozhat a saját szavaival is,

¹⁹¹ HERMÁNYI DIENES JÓZSEF: Az evangyéliomi Szent Annának Szent Írás szerint való leírása. i. m.

¹⁹² Isten hajlékához való menetelre az hívő léleknek buzgó szorgalmatossága. Pest, 1786. 22.

¹⁹³ ZOVÁNYI JENŐ: Puritánus mozgalmak i. m. 287-300.

¹⁹⁴ SZIGETI JENŐ: A XVIII. század első felének magyar protestáns imádságyirodalma. i. m. 269.

¹⁹⁵ SZIKSZAI GYÖRGY: Közönséges lelki áldozatok. Pozsony, 1807. Előljáró beszéd.

¹⁹⁶ Lelki igazgatás a betegségben. Hn. 1700. Idézi SZIGETI JENŐ: A XVIII. század első felének magyar protestáns imádságyirodalma. i. m. 269.

ahogy azt a „*Könyörgésnek Lelke diktálja*”.¹⁹⁷ A már többször idézett Borosnyai Zsigmond szerint az egyetemes papságból következik, hogy minden keresztyén „*tudjon magától minden alkalomra könyörgést formálni*”, nem a formulákra akar szoktatni, hanem azokról éppen elszoktatni, „*ne kellessék mindjárt mindenkor a Mennyei tárház kultsára futni*”,¹⁹⁸ vagyis az imakönyv ne béklyózza meg a könyörgés lelkét. Csuzi Cseh János imádságainak kiadója mondja ki a lényegét: az imakönyvben található könyörgésekre nem érvényes a Jelenések könyve 22, 18-19, miszerint ha valaki megmásítja Isten Igéjét úgy, hogy hozzátesz vagy elvesz, az Isten büntetését vonja magára. A könyvből imádkozva nem kell ettől tartani, „*mert az Isten Lelke indítása szerint el is vehet és hozzá is tehet a kegyes lélek ezekhez*”.¹⁹⁹ Az imakönyv a legjobb értelemben vett segédeszköz. A kegyes ember biztonságátételenek olyan formája, mely mások vezetőjévé válhat a kegyesség gyakorlásában. A legnagyobb imádkozók – Ráday Pál, Árva Bethlen Kata – is imádkozták mások könyörgéseit, olvasták az áhitatos könyveket.²⁰⁰ Akkor is valós dolog ez, ha mély igazságot hordoz Révész Imre Bethlen Katával kapcsolatos megállapítása: „*Imádkozni nem kellett megtanulnia, mert hiszen énjének olyan veleszületett megnyilatkozása volt az imádság, mint a virágnak az illatozás.*”²⁰¹ Itt a *megtanulni* kifejezésnek azonban nem mechanikus, hanem spirituális értelme van.

Az imádkozás, a magánáhitat gyakorlásához hozzátartozott a böjtölés, az önmegtartóztatás egyik módja, mint a megszentelődés eszköze. Megrázó események során ennek a kollektív formája sem volt ismeretlen a református egyházban, mint például az 1730-as évek pestisjárványa idején, Nagykőrösön.²⁰² Az egyéni böjt az Isten előtt való alázat kifejezéseként kötődhetett valamilyen negatív élményhez. Bethlen Miklós minden hónap első péntekét böjtölte meg, mert 1704. augusztus 8-án, pénteki napon ítélték el.²⁰³ Keczei Borbála „*az ő rendes böjtjét még élemedett korában is megtartotta*”.²⁰⁴ Hermányi Dienes József a részletekbe is beavat, amikor elmondja róla, hogy „*koplaltató böjttel magát egészségében is megbontotta s megbántotta, mikor a szombati vacsora után hétfőn ebédlett gyenge vénségében is.*”²⁰⁵ Azaz létezett a „rendes böjt” is, ami a vasárnapi önmegtartóztatás mellett minden bizonnyal az egyházi esztendő ünnepköreihez alkalmazkodott. A húsvét előtti

¹⁹⁷ A Szentek imádságaikkal, mint valamely jó illatokkal teljes arany csésze. Győr, 1779. A kegyes olvasóhoz.

¹⁹⁸ BOROSNYAI NAGY ZSIGMOND: Az igaz keresztyén embernek papi tisztiról. i. m. 160-163; 218.

¹⁹⁹ Isten eleiben felvitetett lelki áldozat. i. m. A kegyes olvasóhoz.

²⁰⁰ Maga Ráday a Lelki hódolást „némely hozzátartozóinak kívánságokra” bocsátotta ki, az 1710. évi kiadás szerint. Az 1706-ban készült kéziratban pedig feltüntette, hogy latinból fordította „Kedves Édes Házas Társának” kedvéért és hasznára. LADÁNYI SÁNDOR kísérőtanulmánya az 1977. évi jubileumi kiadáshoz, 343. Bethlen Kata gyakran olvasott könyveket, melyekkel vigasztalta magát. TONK SÁNDOR: Árva Bethlen Kata. i. m. 104.

²⁰¹ RÉVÉSZ Imre: Régi magyar imádkozók és imádságaik. i. m. 139.

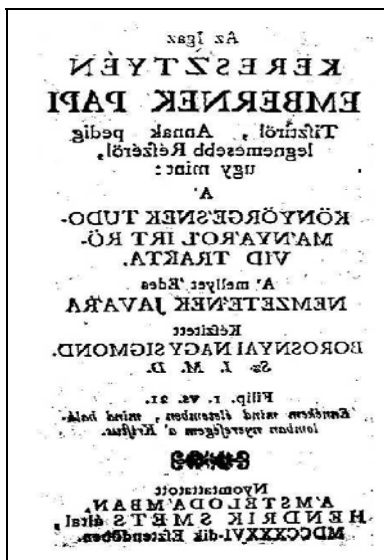
²⁰² BALLA GERGELY: Nagykőrösi krónika. Kecskemét, 1856. 116-118.

²⁰³ V. WINDISCH ÉVA: Kemény János és Bethlen Miklós művei. i. m. 1065.

²⁰⁴ CSERNÁTONI V. JÁNOS: A szelídség az örök boldogság örökösének esmértető címére. i. m.

²⁰⁵ HERMÁNYI DIENES JÓZSEF: Az evangéliumi Szent Annának Szent Írás szerint való leírása. i. m.

böjti időben elhagyták a főétkezést különösen a nagyhéten, de legalább nagy-pénteken és nagyszombaton, azon kívül pedig általában az úrvacsoraosztás előtt nem étkeztek. Ezekon a napokon az átlagosnál intenzívebb imaéletet folytattak, és különös gondot fordítottak a bűnbánattal összekötött önmegtartóztatásra.²⁰⁶ Wass Dániel özvegyéről, Vay Juditról jegyezte fel Szathmári Paksi Ábrahám, hogy „sok böjtölésekkel, éjjeli s nappali könyörgésekkel szolgált az ő Istenének.” Különösen az ünnepnapokat szentelte meg: „az ilyen szent napok nagy részét ajtó bezárolva, olvasások s szent elmélkedések között töltötte.” A század utolsó harmadában kezdődő változásokra is utal a prédikátor, amikor megjegyzi, hogy újabban az úri asszonyok ezeket a napokat „sétálásra s egymással való nyájaskodásra fordítják.”²⁰⁷

Borosnyai N. Zsigmond imádságelméleti könyve

A kegyességgyakorlás elterjedt voltának kérdése

²⁰⁶ SZIKSZAI GYÖRGY: Közönséges lelki áldozatok. i. m. Szikszai helytelennek mondja a bevezetőben, hogy megkülönböztették az úrvacsora előtti hetet, mert – úgymond – sokan vélik, hogy ezzel meggyógyulnak mindent, s a többi napokon nem törődnek azzal, hogy a keresztyén embernek folyamatos bűnbánatban kell élnie.

²⁰⁷ SZATHMÁRI PAKSI ÁBRAHÁM: Vallást tévő Isten szolgálójának... utolsó tisztesség tételére... tett halotti tanítás. Kolozsvár, 1772.

Nem tévesztjük szem elől, hogy a kegyesség gyakorlásának jellemző vonásait a hithű magyarországi református nemesi középosztály és az erdélyi főnemesség azon tagjainak élete állította elének, akik a nemzeti fejedelemség megszűntével a református egyház védelmezői és mecénásai lettek. Éppen ez, a politikai ellenérdekkel szemben is megmutatkozó pártfogásuk, komoly anyagi áldozatokkal járó tevékenységük hitelesíti mindazt, amit a kortárs lelkipásztorok róluk vagy ők maguk kegyességükről elmondtak. Említettük volt, hogy hitbuzgóságuk a népi kegyességre is hatott. Ugyanakkor – a temetési igehirdetésekből következően – az elmélyült kegyességgyakorlás igénye jelen volt a templomi prédikációkban is. A nagy pestisjárvány idején, 1742-ben Gecsei Varró István vámosatyai prédikátor megtérésre szólította fel a felső-Tisza-vidéki vármegyét a járványügyben intézkedő biztosokhoz küldött irataiban: „*Én azt tanultam az Isten beszédéből, hogy mind az éhség, s mind a pestis könnyen megbékélnek azokkal, akik Isten előtt megalázzák magukat s tellyes szívvel megtérnek. Intem azért az egész keresztyénséget, hogy a pestis ellen nem karddal, puskával, hanem maga megalázásával, könyörgéssel hadakozzunk a magunk s országunk szabadulásának keresésében*”.²⁰⁸ Lehetetlen, hogy igehirdetése során ne hangsúlyozta volna itt kifejtett álláspontját. A nagykőrösiek ugyanekkor böjtöt hirdettek, s lelkészeik a szószékről „*az igaz megtérésnek hasznos voltát*” prédikálták.²⁰⁹

A polgárság köreiben hasonlóan megvolt a kegyességgyakorlásnak fentebb megismert formája. Társadalmi helyzetükből adódóan a források szélesebb körben tájékoztatnak erről, amit alább ismertetünk. Nem sok, de megfontolásra érdemes adatunk van arról is, hogy az alsóbb néprétegek között sem volt ismeretlen a bibliaolvasás és a kegyességi irodalom használata. A tiszadobi eset meglehetősen nagy port kavart.²¹⁰ Az 1730-as években létrejött a község reformátusai között egy néhány tagból álló – 5 főt hallgattak ki a vizsgálat során – közösség (kisenemesek, jobbágyok és egy cigány). Nem elégedtek meg a pusztai templomba járással, hanem vasárnaponként magánháznál összegyülekeztek, olvasták a Bibliát, a *Praxis Pietatis*-t, a *Mennyei tárház kulcsa*-t, zsoltárokat énekeltek. Környezetüket irritálta a vallásos magatartásuk, ezért feljelentették őket. A rendelkezésünkre álló adatok azonban nem igazolják a korabeli vizsgálat „eretnesség” vádját, mint ahogy nem is lett végül bántódásuk. A tradicionális vallásosságba merevedett tiszadobi reformátusokhoz képest lehetett feltűnő a magatartásuk, esetleg tehetek félreérthető kijelentéseket, amit a velük szemben megnyilvánuló rosszindulat felnagyított. Az évek során egyre jobban elszigetelődtek a gyülekezettől, 1757-60 között ismételt panaszkodott rájuk a református előljáróság. Mindenestre szempontunkból most a kegyességgyakorlásuk módja és eszközei érdemelnek figyelmet.

A Borsod vármegyei Harsány faluban – ahol a reformátusoktól a templomot erőszakkal elvették, nyilvános vallásgyakorlatuk nem volt²¹¹ – 1769-

²⁰⁸ ESZE TAMÁS: Éhség, fegyver, döghalál. Adalék a magyar református ébredések történetéhez. Református Egyház 1951. 5. sz. 23.

²⁰⁹ BALLA GERGELY: Nagykőrösi krónika. i. m. 117.

²¹⁰ Az ügyel többen foglalkoztak, legutóbb – új szempontokat és adatokat érvényesítve – FAZEKAS CSABA: Protestáns megújulási mozgalom és szektatügy a XVIII. századi Szabolcs vármegyében. In Történelmi tanulmányok – Studia Miskolcinsensia, 3. Miskolc, 1999. 121-145.

²¹¹ SRKLT. A.IV.695; A.XIV.4583

ben egy református haldoklóhoz, miután a plébános elment, a haldokló húga egy református parasztembert hívott, hogy imádkozzon a beteggel „*anyám-asszony könyvből*”, vagyis az anyjától örökölt imakönyvből.²¹² Ugyancsak Harsányban egy korábban katolizált 44 éves parasztember, Szilvássy István ügyében nyomozott az egri püspök úriszéke 1769-ben. Megállapította, hogy Szilvássy kálvinista Bibliából olvasott fel az embereknek, dicsérte a református tanokat, a Mária-kultusz ellen érvelt, s „*az beteges ágyban fekvő emberekkel mintegy praedicator képében eretnek könyvből imádkozott.*”²¹³ Vizsgálat indult az Abaúj vármegyei Fony községben is 1751-ben Gönczi György nemesember ellen, mert egy katolikust református vallásra térített.²¹⁴ A vádlott egy „bizonyos könyvből” olvasott fel a fonyiaknak, mely a pápák életét kárhoztatta.

Az egyik „árva”, tehát szabad vallásgyakorlással nem rendelkező gyülekezetben a tanító asszony [!] olvasott fel a *Praxis Pietatis*ből, pótolva ezzel a prédikációt, a hívek pedig a *Mennyei tárház kulcsából* imádkoztak.²¹⁵

Olvastak tehát falusi kismesek, parasztek is vallásos irodalmat. S az sem meglepetés, hogy ez a gyakorlat nem református specifikus volt, minden felekezetet kegyesei hangsúlyt helyeztek az imaéletre.²¹⁶ Az olvasás és az imádkozás pedig szorosan összetartozott: „A 18. századi Magyarországon a parasztek között az imakönyv volt a legelterjedtebb könyv, sőt a parasztek számára az olvasás egyet jelentett az imádkozással.”²¹⁷ A nagy becsben tartott, nemzedékről nemzedékre öröklődő imakönyveket nem volt nehéz olvasni az olvasáskultúra alacsonyabb szintjén álló embereknek sem, mivel gyermekkorban megismert, többé-kevésbé kívülről tudott szöveget láttak maguk előtt.²¹⁸ Az anyanyelvű iskolákat a szabad vallásgyakorlással rendelkező gyülekezetek nagy többségében megszervezték a 18. század első évtizedeiben, sok helyen a lányok számára is.²¹⁹ S ami még fontosabb: létezett az olvasásnak évszázados hagyománnyal rendelkező sajátos változata. Az olvasás sokszor nem elvonultságban, hanem kisebb-nagyobb közösségekben folyt, tulajdonképpen felolvasás formájában. Nem lehetetlen, hogy ezt a gyakorlatot a hetenkénti templomi bibliaolvasás és könyörgés szokásából kölcsönözték a paraszti közösségek.²²⁰ Igen érdekes, hogy a pietizmus atyjaként tisztelt né-

²¹² TÓTH ISTVÁN GYÖRGY: Írás, olvasás, könyv a paraszti műveltségben a 17 – 18. században. Századok 1995, 834.

²¹³ Uo. 838.

²¹⁴ Uo. 838-839.

²¹⁵ ESZE TAMÁS: A Heidelbergi Káté története Magyarországon. i. m. 175.

²¹⁶ További példák TÓTH ISTVÁN GYÖRGY: A magyar művelődés a kora újkorban. In Kósa László (szerk.): Magyar művelődéstörténet. Budapest, 1998, Osiris. 199-200.

²¹⁷ TÓTH ISTVÁN GYÖRGY: Írás, olvasás, könyv... i. m. 834.

²¹⁸ Uo. 833.

²¹⁹ SRKLT. Conscriptio V. T. Zempleniensis, Kgg. I. 12. DIENES DÉNES (szerk.): Isten Anyaszentegyházának emlékeztetire... Református egyházlátogatás a Borsod-Gömör-Kishonti egyházmegyében 1753-1759, 1764. Sárospatak, 2001. DIENES DÉNES (szerk.): Megkívántatik a rectorban, hogy légyen kevélység nélkül való... A Sárospataki Református Kollégium partikulái 1773 – 1826. Sárospatak, 2001.

²²⁰ Nem érdektelen utalnunk arra, hogy a Sárospatak környéki paraszti közösségekben még a XX. század első felében is így olvasták a faluszemináriumi vándorkönyvtárból kölcsönzött könyveket, s bizonyára nem elszigetelt jelenség volt ez. ÚJSZÁSZY KÁLMÁN: Az olvasó téli magyar tanya. In Balassa Iván, Kováts Dániel, Szentimrei Mihály (szerk.): Újszászy Kálmán emlékkönyv. Budapest – Sárospatak, 1996. 231.

met lutheránus lelkipásztor, Jacob Philip Spener 1675-ben kiadott művében azt írja, hogy a családfő a családjának minden nap olvasson a Bibliából, vagy ha ő írástudatlan, másokkal olvastasson.²²¹ Javasolja a gyülekezeti szentírás-olvasás bevezetését azoknak épülésére, akik nem tudnak megfelelően olvasni. Erdélyben, a Geleji-kánonokban már 1649-ben úgy említik a gyülekezeti bibliaolvasást, mint régebben fennálló gyakorlatot.²²² A könyörgések pedig rendszeresen folytak, a leányegyházakban többnyire hetenként egyszer-kétszer, némely nagyobb anyaegyházban pedig naponta.²²³ Van arra nézve adatunk, hogy a hitvallásukhoz ragaszkodó paraszti, kisenemesi közösségek a tiltás ellenére is megtartották könyörgéseiket.²²⁴ „*Most ugyan, mióta a Filiák tilalom alá vettek volt, a Szabolcsi Tractusból, Veresmartról, mely falu túlesik a Tiszán, járt hozzájuk Prédikátor, mégpedig úgy, hogy semmi Papi szolgálattól meg nem szűnt*” – olvashatjuk a Zempléni Révleányvárral kapcsolatban a korabeli feljegyzést. Nem egyszer magánházaknál tartották az üldözött gyülekezetek összejöveteleiket, így az említett leányvári is: „*az Isteni tiszteletre való könyörgést és tanítást egy házban*” végezték. A szinyériek is „*valamelyik tisztnek házában imádkoztak.*” A kiskövesdiek „*egy Rátz nevű nemes ember házában*” tartották könyörgéseiket. A felsőbereckiekről pedig azt írják, hogy a falu „*végű házához járnak imádkozni.*” Az is sokat mond, amikor lelkészüktől eltiltott gyülekezetekről azt olvassuk, hogy „*csak magok az énekes emberek temették halottjaikat*”, vagy „*halottját maga temette, énekelte el*” a nép, mint a zempléni Karosban, Kisgéresben, Kisrosvágyon, Vékén és Királyhelmeceken. Ehhez nyomtatott énekeskönyv, de legalább kézzel másolt énekgyűjtemény kellett, s egy-két olvasni, s az éneket diktálni tudó ember.

A református népi kegyességre általában jellemző a hagyományos formákhoz való ragaszkodás. Ahol ezek működtek, ott többnyire ki is elégíthették sokak vallásos igényét. Vajon nem erről tanúskodik-e Kelemen Katalin miskolci polgárosszony, amikor 1758-ban kelt végrendeletében a gyülekezetet „*lelki anyjának*” nevezi, melynek „*lelki tejével*” gyermekségétől fogva tápláltatott?²²⁵ Az egyházközségeknek nyújtott hálaadományok sokasága pedig itt felsorolhatatlan. A hagyományos keretek között folyó kegyességet tehát nem kell feltétlenül leértékelnünk. A templomi könyörgés is megadhatta azt a bensőséges élményt, amit privát körben nyerni lehetett. Elég talán arra a számos helyen ma is élő, a 18. században már bizonyosan létező gyakorlatra utalnunk, hogy a gyülekezet tagjai halkan együtt mondják az imádságot a lelkésszel. Szikszai György gyülekezeti imakönyvének kiadása során azzal érvelt az olvasott s nem szabadon mondott imádság mellett, hogy „*...a lelkipásztornak sokak előtt hallatós szóval kell mondani a könyörgést, hogy minden jelenvalók érthessék és magokban utána mondhassák.*”²²⁶ Amikor pedig ezektől a hagyományos formáktól erőszakkal megfosztották sok egyházközség népét, akkor ezek a formák nem egy helyen mikroközösségekben

²²¹ Pia Desideria – Istenfélő kívánságok, Budapest, é. n. [1993], Primo K. 54.

²²² KISS ÁRON: Egyházi kánonok. Kecskemét, 1875.

²²³ DIENES DÉNES (szerk.): Református egyházlátogatási jegyzőkönyvek 16-18. század. Budapest, 2001, Osiris. DIENES DÉNES: Minthogy immár schola mestert tartanak... Református iskolák Felső-Magyarországon 1596-1672. Sárospatak, 2000.

²²⁴ SRKLT. Conscriptio V. T. Zempleniensis, Kgg. I. 12.

²²⁵ SRKLT. A. IX. 2781.

²²⁶ SZIKSZAI GYÖRGY: Közönséges lelki áldozatok. i. m. Előljáró beszéd.

éltek tovább. Egyébként nehéz elképzelni, hogy több mint ezer gyülekezet képes volt túlélni a több nemzedéken át tartó üldöztetést. Arra nézve azonban, hogy ezekben a hagyományos illetve mikroközösségekben milyen hőfokon éltek meg az emberek hitüket, csak kevés adatból következtethetünk. Annyi mégis bizonyos, hogy erősen túloz Esze Tamás, amikor így fogalmaz: „A népi kegyesség világából hiányzik az unio mystica cum Christo boldog élménye... Mintha a református népi keresztyénség nem jutott volna el a teljes Krisztus-ismeretre, a hitben való teljes-korúság állapotára. Hiába keresünk Krisztusban való bensőséges hitet a református egyházban keletkezett népi laikus mozgalmakban is”.²²⁷ Esze Tamás a liberális teológia s a vulgáris racionalizmus emlőjén felnőtt református paraszti közösségek vallásos állapotát vetítette vissza a 18. századba.

Abban azonban egyetértünk említett Szerzővel, hogy a református kismemesi, paraszti közösségekben hallatlanul erősen meggyökerezett és szilárdan élt a predestináció tanítása. Egészen élesen jelentkezett ez a nagy pestisjárvány idején, amikor a református közösségek semmibe vették a hatósági tilalmakat, sőt kárhoztatták azt, aki Isten ostorát kerüli. Ezért rendelettel tiltották meg a prédikátoroknak, hogy a predestinációt hirdessék.²²⁸ Az eleve elrendelés szinte fanatikus, vulgáris értelmezése azonban semmit nem von le annak a jelentőségéből, hogy a kegyes református ember sorsát Isten kezéből, hittel fogadta el. Megpróbáltatásai – sőt a halál sem – kergették végső kétségbeesésbe, az életet pedig Isten ajándékának tekintette. Ugyanakkor világossá válik számunkra, hogy az évtizedek során elmondott prédikációk kiemelt üzenetei nem enyésztek el, hanem beépültek a közösségi tudatba és erőteljesen meghatározták az emberek életszemléletét. A reformáció igehirdetésének szívós továbbélését tapasztalhatjuk a népi predestinációs hitben. Ebben a meggyőződésben sajátosan bukkan fel az a történetfilozófia, amelynek összefüggésében az ország 16. századi bukását – mások mellett – Károlyi Gáspár értelmezte: „Ez bizony történetből [véletlenül] és az szerencse forgásából nincsen, hanem innét vagyon. Mert mint az zsidók ellen, azonképpen mi ellenünk az Isten fegyverközött fel és vonta reánk az ő kezívét, ő eresztette reánk az ő fegyverét, ő támasztotta reánk az konstantinápolbeli török császárt.”²²⁹ Ugyanígy látták a hegyaljai mezővárosok a 17. század elején saját romlásukat.²³⁰ A próbákkal teli századokban tovább öröklődött ez a szemlélet, jelen esetben a különbség csupán annyi, hogy a török helyébe Isten ostoraként a pestis lépett.

A vallásos élet iránti fokozott figyelem általános meglétére utal a kéziratban terjesztett protestáns népies irodalom sajátos terméke, a vízió népszerűsége. A látomás, mint mennyei üzenet Bethlen Miklós önéletírásában is feltalálható. Az európai látókörü, nagy műveltségű és a reformátori tanítás talaján álló Bethlen józan szempontokat érvényesítve vizsgálta meg víziós álmait. Végül össze tudta egyeztetni a református teológián nyugvó hitével: „mindinkább erősödöm abban a hitben, hogy az [a látomás] isteni kívált-

²²⁷ ESZE TAMÁS: A magyar református kegyesség múltja. i. m. 181.

²²⁸ Uo. Valamint Uó.: Éhség, fegyver, döghalál. i. m.

²²⁹ VARGHA BALÁZS (szerk.): Károlyi Gáspár válogatott munkái. Budapest, 1958. 12-13.

²³⁰ NÉMETH GÁBOR: Hegyaljai mezővárosok „törvényei” a XVII-XVIII. századból. Budapest, 1990. 30-33.

*képpen való vigasztalás.*²³¹ A vízió, mint bibliai-prófécias mondanivalót és az emlékirás elemeit egyszerre hordozó sajátos műfaj a 18. században a paraszti körökben válik általánossá.²³² *Gál József*, írástudatlan gulyás, római katolikusból lett reformátussá. Református lelkipásztorokkal és vándorló diákokkal került meglehetősen szoros kapcsolatba. Nagykőrösön Helmecki István lelkész előtt tett bizonyosságot, melynek nyomán úrvacsorát vehetett. *Schultz György* gombkötő lutheránus felekezetét elhagyva lett reformátussá. Egyházában pietista kegyessége miatt bántásokat kellett elszenvednie. A műveltségnek magasabb fokán állt, mint Gál József, mert tudott írni, olvasni. Látomásaik a Biblia egy-egy szakaszának a követése illetve alkalmazása. Az őszötvetségi próféták hangja és szóhasználata többnyire a szociális igazságtalanságok bírálata során jelenik meg, a végítélet képeiben a Jelenések könyvének egy-egy részletére lehet ráismerni. Mindkettőjük látásait kéziratban terjesztették, számos példány ma is megtalálható különböző közgyűjteményekben.²³³ Ezek arról tanúskodnak, hogy rongyosra olvasták őket. Magukat a „látókat” is sokan hallgatták – nem csak a megnevezetteket. Hermányi Dienes József jegyezte fel egy *Bányai* nevű prófétáról, hogy „*prédikál vala a falusi eklézsiákban, de nagyobbára mind csak a nemeseket s papokat infestálja vala szerszóval a parasztság előtt, melyért a nép igen hallgatja vala.*”²³⁴ Tehát nem elszigetelt jelenséggel állunk szemben. Oly annyira nem, hogy a legmagasabb körökben is olvasták és másolták irataikat. Bethlen Kata 1753-ban kelt egyik leveléből kitűnik, hogy megküldték neki Schultz látomásait.²³⁵ Az egyik Sárospatakon őrzött példányt pedig a miskolci nemesi polgárság egyik legtekintélyesebb tagja, Négyesi Szepessy Ferenc saját kezűleg másolta.²³⁶ Meglehetősen komoly érdeklődés övezte a vallásos megnyilvánulásnak ezt a formáját: írástudatlanok és műveltek egyaránt hallgatják, olvasják, másolják a lelki megrázkódtatások elmélyült, erőteljes képekkel kifejezett előadását, leírását. Mindez számunkra két szempontból is fontos. Először azért, mert rávilágít arra, hogy megvoltak a szokásos eszköztáron kívüli, sajátos csatornáik annak, hogy a kegyességnek egy bizonyos formája eljusson a széles néprétegekhez. Másodszer pedig a víziók tartalma a nép körében bensőséges érzelmekkel megélt vallásosság meglétére utal. A lelki küzdelmeknek olyan megörökítése ez, amely ugyan komoly veszélyt rejt magában, amennyiben az entuziaszta rajongás táptalaja lehet, ugyanakkor a kiszikkadt, formális vallásossággal szemben az aktív hitélet mellett agitál, arra ösztönöz. Hogy az említett látomások a reformátusok között népszerűek voltak, az annak is köszönhető volt, hogy meglehetősen éles Róma-ellenesség jellemezte azokat. Ráadásul az elnyomott reformátusság felekezeti öntudatát növelte az a tény, hogy az ilyen „istenüzeneteket” nyerő emberek a református hit keretei között találták meg igazi helyüket. Ahogy ezt egy 19. századi másoló kifejezetten meg is örökölte, amikor Gál József látásait papírra vetve kiemelten írta le: „*Áldott legyen a mi Urunk Jézus Krisztus, aki az eltévelye-*

²³¹ V. WINDISCH ÉVA: Kemény János és Bethlen Miklós művei. i. m. 1035.

²³² GYENIS VILMOS: Késő-barokk és népies irodalom. XVIII. századi protestáns víziók. Irodalomtörténeti Közlemények, 1968, 1-24.

²³³ Gyenis Vilmos idézett művében összesen 15 példányt sorol fel.

²³⁴ HERMÁNYI DIENES JÓZSEF: Nagyenyei Demokritus. Sajtó alá rendezte Klaniczay Tibor. Budapest, 1960. 414.

²³⁵ BETHLEN KATA írásai és levelezése. Budapest, 1922. 394.

²³⁶ Sárospatak, Nagykönyvtár, Kt. 140.

dett századik juhocskáját felkeresvén, visszatértette a kilencvenkilenc-hez”²³⁷ – tudniillik a református egyházba.

A mezővárosok a református egyház életében fontos szerepet játszottak. Öntudatos parasztpolgárságuk és nemesi közösségük jelentős eklézsiák sorát tartotta fenn a 18. században is. Az átlagosnál igényesebb gyülekezeti élethez hozzájárult az elmélyültebb kegyességgyakorlás köreikben való elterjedése is.

A latinos műveltségű, de a paraszti életforma keretei között élő kisnemességet reprezentálja Körtvélyesi István, az Abaúj vármegyei Szikszó mezőváros bírójának naplója.²³⁸ Felmenői között katonák, prédikátorok és iskolamesterek egyaránt voltak, közvetlen elődei földművelésből éltek. Maga a szikszói latin gimnázium után Debrecenben folytatta tanulmányait, de a kolégiumi stúdiumot befejezetlenül hagyta el 1706-ban, mintegy húszévesen, mindössze egy esztendő tölve itt. A Zemplén vármegyei Hernádnémetiben, majd Szikszón telepedett le, ahol 1757-ben elhunyt. Műveltsége és vagyoni helyzete szerint egyaránt a mezővárosi nemesség felsőbb rétegébe tartozott. Részletes naplót vezetett, melyben élete jelentősebb fordulatainál „maga lelki gyakorlására” bűnbánó, hálaadó és könyörgő énekeket írt. Versezetük és tartalmuk a mintául szolgáló Balassi-könyörgésekhez és bibliai zsoltárokhoz áll közel, melyeknek sorai visszacsengenek énekeiben. Hernádnémeti házának leégése idején (1723) írt énekének alapmotívuma a bűnbánat. Isten méltán büntető ostorát látta a gyászos eseményben.

Valaholott járok	Én ifjúságonak
Velem van az átok	Vétke napjaimnak
Nyilván vagyom előttem	Több mint a földnek pora
Gyötrődöm lelkemben	Nincsen oly gonoszság
Mert jajj, mely véletlen	Hogy örömet nem hág
Kegyelmedbűl kiestem	Mint szomjú szarvas tóra
Könnyhullatás fásaszt	Kiért Uram fegyvert
Majd halálra bágyaszt	Adok kezedben mert
Mert hozzád menni késtem.	Megbüntethetsz halálra.

Mentséget, öngizolást nem keres, hanem Isten kegyelmére, irgalmára apelál. Hívó élettapasztalata indítja erre, így a bűnbánatban megjelenik az óhajtott vigasztalás is.

²³⁷ Sárospatak, Nagykönyvtár, An. 3924.

²³⁸ NÉMETH GÁBOR: Körtvélyesi István szikszói bíró és fia XVIII. századi naplója. Borso-di Levéltári Évkönyv V. Miskolc, 1985. 747-794.

Soha nem felejttem	Irgalmas jó Isten
Sok ezerszer érzem	Vagy természetedben
Atyai jó kedvedet	Soha ne hagyj végképpen
Szegény bűnös fejem	Sok bűn miatt szívem
Amint érdemlettem	Vidámítsd meg lelkem
Soha úgy nem büntetett	Ne hagyj esni kétségben
Kiért Uram áldlak	Én erős kővárom
Soha el nem hagylak	Csak tebenned bízom
Én édes Istenemet.	Tarts meg Szent Szerelmedben.

Körtvélyesi kegyességében jelen van a Krisztus-misztika, a Jézus-szerelem, a „Jézus enyém” gondolat is, igen hangsúlyosan. Szerelmes Krisztusának drága vére moshatja el szívének rütságát. Az „édes Jézus édesség”, „szerelmetes Christus”, „édességes Jézus” kifejezések gyakori, visszatérő fordulatok énekeiben.

Életének pozitív, meghatározó fordulópontjánál (1725) újabb énekkel jelentkezett, melyben – mint írja – „egészen magamat jó Istenemnek ajánlottam.” A sok változással teli, tehát bizonytalan világban a „lélek fő javát” kell keresni, ez pedig Krisztusban van. Ezért a kegyes ember egészen átadja magát neki. Az önátadás gondolata a Krisztus-misztika bensőséges, pietisztikus képeiben fejeződik ki.

Te laptád vagyok Jesusom	Mára vizére ha jutok
Vess mint akarod Christusom	Keserű ízt ha kóstolok
Tudod állandó szállásom	Jesus keresztfájához jutok
Nincs, de veled lész lakásom.	Ott találok mit óhajtok
Édes Jesus nincs kívüled	Lábadhoz sírva borulok
Ki gyógyítsa sebem, téged	Ottan rettegve instálok
Kérlek legyen szent érdemed	Mert kegyelmet ott találok
Lelkem tava te sebhelyed...	Jesus enyim én övé vagyok.

Légy édes Jesus táplálóm
Mindenben én igazgatóm
Folytassad itt hivatalom
Mennyben légy Jesus jutalom

Az 1732-ben – karrierjének csúcán, sikeres három esztendei bíróság után – született éneke hitvallás a teremtő és megváltó Isten gondviseléséről. A Gondviselőjére és Megváltójára támaszkodó kegyes ember üdvbizonyossága sugárzik soraiból. Ebben a bizonyágtételében felvillan Körtvélyesi predestinációs hite is. Az utolsó ítéletben örömmel hallgatja majd az Úr szavait:

Jövel készen vagyon kedves választottam
Kiért piros vérem bizony kiontottam
Atyámnak országa kit néked tartottam
Bírad mindörökké szerelmes áldottam

Körtvélyesi István elmélyült vallásosságát a szülői ház mellett a szikszói iskola formálhatta. A pataki kollégium elüldözése után (1671) Szikszó Debrecenből hozta iskolájának rektorait, akik a Martonfalvi professzor puritanizmusának szellemét átültethették a Kollégium particulájába. Figyelembe kell azonban azt is vennünk, hogy a mezővárosi polgárság, nemesség olyan széles körű kapcsolatrendszerrel bírt, amely érezte hatását a vallásos gondolkodás alakulásában is. A református Körtvélyesinek, akinek két fia is tanult Debrecenben, s az egyik tatai majd várpalotai lelkész lett, felvidéki evangélikus összeköttetései voltak, amint naplójából kitűnik: „Anno 1735. die 11. Novembris késmárki lutherana skolában adtam Ferenc fiamat.” E kapcsolatrendszeren keresztül is hathatott a lutheránusok által közvetített pietizmus a szikszói bíró kegyességére. S hogy az ilyesfajta viszony mennyire nem egyedülálló ebben az összefüggésben, azt jól szemlélteti a miskolci református egyházközség, melynek kiépített összeköttetése volt Pozsonnyal. A jegyzőkönyvek tanúsága szerint diákokat tanítottak ott az eklézsia költségén, iskolájukba többször onnan hívtak segédtanárt.²³⁹ Pozsony pedig ezekben az években a hazai pietizmus jeles központja, s a kegyességnek ilyen vonásai Miskolcon is egyértelműen megmutatkoztak. Végül is summázhatjuk, hogy Körtvélyesi nem állhatott egyedül sem vallásosságának jellemző vonásait, sem annak eredőit tekintve osztályos társai között.

Az erdélyi nemesség kálvinista középíregének a képviselője Rettegi György, aki a barokk önéletírás egyik utolsó munkása. A magyarországi tehető középirtokos nemességtől messze elmaradva, ügyes gazdálkodás után is alig több mint száz hold földet és 35 jobbágyot hagyott gyermekeire 1786-ban bekövetkezett halála után, noha Doboka megye alispánjának is megválasztották.²⁴⁰ A falun élő és gazdálkodó, de a művelődés kérdései iránt a sokszor sivár körülmények között is fogékony vidéki kisnemesség áll előttünk személyében. Latinul a kolozsvári református kollégiumban tanult meg, ahol mindössze hat évet töltött, önszorgalomból fejlesztette magasabb szintre tudását. Ugyancsak saját erejéből sajátította el a németet, mert tudta, „hogy sok szép könyvek vannak” ezen a nyelven. Élet- és világszemlélete újsztoikus, puritánus és empirista vonásokat egyaránt hordoz: megveti az anyagi javak hajszolását, elutasítja a változó világ örömeinek való hódolást, fontosnak tartja, hogy az ember gondolkozzék „a maga idvességkeresésének útjáról”, ugyanakkor vallja, hogy a tudás hatalom, és hogy annyira vagyunk képesek, amennyit tudunk. Vallásosságára az ortodoxia értékes hagyományainak őrzése jellemző. Felekezeti hűsége mindenek feletti, amiben a Biblia mellett elsősorban az ortodox református teológusok könyvei erősítették meg: „Religióm amaz Krisztus evangelioma szerént való tiszta tudományon fundáltatott evangelica vagy reformata, melyet mind a Szentírásból, mind pedig más tudós emberek, úgymint Czeglédi, Pécsváradi, Pósa-házi [...], Hamerstedius, Spanheimius, Burmannus s mások tudós s controversiás s egyéb polemicus könyveiből Isten szerént való vallásnak, s idvességnek, a

²³⁹ Sárospatak, Nagykönyvtár, Kt. 4335. no. 104, 109.

²⁴⁰ RETTEGI GYÖRGY: Emlékezetre méltó dolgok 1718-1784. Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel közzéteszi Jakó Zsigmond. Bukarest, 1970, Kriterion. 23-24.

mostani sok elegy-belegy vallások felett legigazabbnak lenni tapasztaltam. Oly buzgósággal is vagyok religiómhoz, hogy inkább halált szenvedni, mint azt megváltoztatni kész vagyok, annál inkább világi promotióért elhagyni még csak meggondolni is irtózom.”²⁴¹ Hitvallása nem pusztán „nyakas kálvinistaságot” tükröz, hanem tartalmas, bensőséges vallásosságon nyugszik. Hálájáról és üdvösségének reménységéről szólva sok gondolatot kölcsönöz Bethlen Miklóstól és Árva Bethlen Katától, mégsem epigonnak hat, mert nem kétséges meggyőződésének szilárdsága: „Hálákat adok azért az én Uramnak és jóltevő Istenemnek, hogy engemet keresztyén szüléktől ebben az igaz vallásban születtetnem engedte, annak igazságát velem megismertetni méltóztatott, és az ő vigasztaló Szent Lelkének hathatós erejét megszámlálhatatlanul velem közlőtte. Kérem is az én Istenemet, hogy ennek utána is tartsa meg én bennem azt a kicsiny szikrácskát, sőt nevelje s adjon erőt, tehetséget mindvégig az ő útjában való megmaradásra, hogy mind e világi kísérteteken győzedelmeskedhetvén, adattassék nekem is amaz új név és fejér kövecske, szerelmes Szent Fiáért, az Úr Jézus Krisztusért, ámen.”²⁴² Nagy lelki vívódásai nincsenek, így a misztikára sem hajlik. Önvizsgálata és abból fakadó bűnismerete, „belső lelki fájdalommal” teljes bűnbánata viszont őszinte, telve ugyanakkor hívő reménységgel: „Hiszem is, hogy ő szent felsége az én ifjúságomnak vétkét meg nem említi, hanem ingyen való kegyelmességéből, több megszámlálhatatlan vétkeimmel együtt azt is megbocsátja, s kegyelmébe vévén, az örökké tartó boldogságból [...] ki nem rekeszt, és nekem is részt ad a mennyeknek országában, szerelmes Szent Fia, az Úr Jézus Krisztus drága érdeme által.”²⁴³ A prédikációkat nagy figyelemmel hallgatta, több közülük lelkében mély nyomokat hagyott, mert hosszú idő után is megemlékezett hatásukról. Rettegi György vallásosságát a református ortodoxia határozta meg, mindazonáltal abból nem hiányzott a szív kegyessége sem. Egészen bizonyos, hogy hitbeli magatartása nem számított kivételnek kortársai között.

„Óh én édes könyvem...”

Tanúságtevő tulajdonosi bejegyzések

A Bibliát, zsoltáros-, áhítatos- vagy imakönyvet olvasó kegyes ember a legtöbbször keze nyomát is otthagya kedves könyvében. Ez most nem az egyébként sokatmondó „agyonolvasottságot” jelenti, hanem azokat a feljegyzéseket, amelyek valamilyen üzenetet hordoznak. Közismert, hogy a családi Bibliákba a legfontosabb adatokat – születéseket, halálozásokat, rendkívüli eseményeket, megjegyzendő dolgokat – feljegyezték. Az általunk vizsgált kegyességgyakorlást segítő könyvekben is találunk ilyeneket, de nem ez a jellemző. A beírások inkább a tulajdonos kegyességének sajátos jegyeire vetnek fényt.

²⁴¹ Uo. 80.

²⁴² Uo. 80-81.

²⁴³ Uo. 81.

Általában megfigyelhetjük, hogy a mezővárosi nemesség, polgárság végrendeleteiben meglehetősen ritkán fordulnak elő a könyvek. Meglehet, hogy a hagyatékozók „nem tekintették azokat egyenlő fontosságúnak a többi vagyontárggyal, nem fordítottak gondot azok számbavételére.”²⁴⁴ A kérdés az, hogy vajon miért? Az a véleményünk, hogy megkülönböztetett figyelemben részesítve a könyveket, a hagyatékon kívül ruházták át vagy ajándékozták a családon, a rokonságon vagy az ismerősi körön belül. Alább látunk erre számos példát, most kiemelten kettőt ismertetünk. Szabó Márton miskolci lakos 1774-ben vásárolt egy kasseli 1704-es kiadású Károlyi-bibliát.²⁴⁵ Oly nagy becsben volt, hogy az 1781. évi nagy tűzvészből a gyermekeket és ezt mentették ki. Apja halálát követően Julianna leánya *váltotta meg* 5 rajnai forintért a testvérek között. Különösen az evangéliumokat olvasták rongyosra. A Váradi Biblia egyik Sárospatakon őrzött példányának tulajdonosváltását a kötéstábla belső oldalán megörökítették: „*Anno 1770-dik esztendőben ajándékozta nemzetes Szentesi János uram özvegye nemzetes Ivangyi György uram vejinek die 21. Januarii, azon a napon, amidőn megholt.*”²⁴⁶ A kedvelt könyv „becsületéhez” hozzátartozott a minősített hagyatékozás, vagyis az ajándékozás.

Kutatásunk során a 18. századi feljegyzéseket vettük figyelembe. A tulajdonosi bejegyzések között egyaránt találunk olyat – természetesen ez a gyakoribb –, amely latinos műveltségű, értelmiségi, nemesi vagy polgári hovatarozást jelez. Nem hiányzik azonban az alsóbb néprétegek felé mutató kimunkálatlan, egyszerű írás sem. Az sem hanyagolható el, hogy nők és férfiak egyaránt megjelennek kézjegyükkel a régi lapokon.

A tulajdonos olykor megelégedett azzal, hogy a nevét beírta könyvébe. Természetesen az esetleges elkallódástól, elvesztéstől is igyekezett óvni ezzel. Mindenképpen benne volt ebben a gesztusban azonban az, hogy kifejezze könyvéhez való ragaszkodását, sőt a tartalmával való azonosulását is. Makkai Sámuelnek Gerhardt-fordításában²⁴⁷ ilyen egyszerűen találjuk: *Szödi Máriáé*. Az 1743-ban Zürichben megjelent Mennysors útja²⁴⁸ című kötetecskében ugyanígy: *Rátzkevi Ersébeté*. Hasonlóképpen a Praxis Pietatis 1641. évi lőcsei kiadásában:²⁴⁹ *Kis Annáé*. Az ugyancsak Lőcsén 1638-ban nyomtatott Praxis tulajdonosa szintén egy kegyes nő volt: „*Petrák Ersébeté ez a könyv, compingáltatott 1742. 22. Decembris.*”²⁵⁰ Ki tudja, hány kézen ment keresztül száz esztendő alatt, s hányszor forgatták újra és újra lapjait! Tulajdonosa 1742-ben mindenestre beköttette, ezzel is jelezve megbecsülését. Pápai Páriz Imre Keskeny út (Debrecen, 1751) című művében ezt találjuk: „*Rozgonyi Juliannáé 1762. Math. 25, 31; 37.*”²⁵¹ Nyilván fontos volt számára a számítás nélküli könyörületes, szolgáló élet, ha élete vezérfonalául ezt a bibliai verset

²⁴⁴ BÖSZÖRMÉNYI EDE idézi IMRE MIHÁLY véleményét. Adalékok a felvilágosodás korának egyházi művelődéstörténetéhez. Debrecen, 1994. 36.

²⁴⁵ Sárospatak, Nagykönyvtár, RMK I. 1685 – O. 7/a-b.

²⁴⁶ Uo. RMK duplumok, feldolgozás alatt.

²⁴⁷ Kegyességnek mindennapi gyakorlása. Kolozsvár, 1744. D. 240 jelzetű kötet. Az általunk vizsgált kötetek a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek Nagykönyvtárában találhatóak. A továbbiakban ezt már nem jelezzük.

²⁴⁸ B. 790.

²⁴⁹ S. 997.

²⁵⁰ aa. 1957.

²⁵¹ L. 60.

választotta. Moulin Péternek Tatai Ferenc által magyarra fordított úrvacsorai elmélkedésekkel egybefoglalt könyörgéseit özvegyiségében vásárolta meg az egyik kegyes erdélyi úrhölgy: „*Árva Czegei Wass Anna*.”²⁵² A könyvesházából való más könyvek kölcsönzésének tényét a kötéstáblára jegyezte fel, mint megjegyzendő (Nota Bene) dolgot. Nyilván azért ide, mert a könyvecske rendszeres használata biztosította a számontartás legjobb lehetőségét. Az Arany temjénező 1718. évi komáromi kiadásának²⁵³ tulajdonosai, úgy tűnik a kezdetleges írásból, gyermekek: *Török Anna, Török Estván*. Esetleg a betűvetésben gyakorlatlan felnőttek? Egyikük, a férfiú, latinul is próbálkozott: „*Hic liber est meus...*” Később már gyakorlottabb vonalvezetéssel írta le: *Török István*. Ákom-bákom gyermekírással olvasható Pictet Benedek áhítatos könyve egyik példányának tábláján: „*Szabó János saját [könyvecskéje?]*” Majd az előzéklapon már kalligrafikus betűkkel, némi öntudattal érzékeltetve a hasznosan eltelt időt: „*Szabó János grammatisa*.”²⁵⁴ S ha már a gyermekeknél tartunk, idézzük az Éneklésben tanító-mester tulajdonosának gyermekeire kért áldását, ami áhítatos óráihoz szüntelen hozzátartozhatott, hiszen az énekeskönyv támlájának belső oldalára feljegyezte: „*Nevemet viselő Ibrányi Istvánom, Anitza lányommal két szelíd bárányom, Isten titeket is megáldjon, kívánom.*”²⁵⁵

Olykor az is kiviláglik a feljegyzésekből, hogy az ima- vagy áhítatos könyv nemzedékről nemzedékre öröklődött. Aranyosmedgyesi Sámuel Igazságnak áldozatja című művének 1737-es kiadása²⁵⁶ *Bereti István* tulajdonába 1749-ben került, majd *Bereti Gábor* örökölte 1782-ben. Szathmárnémeti Mihály Sz. Dávid Psalteriuma (Lócse, 1685)²⁵⁷ című könyve minden bizonytalanságról fiúra szállt. Első tulajdonosa *Szkárosi István*, a második *Szkárosi Tamás* volt. Utóbbi bizonyára kegyességéből adódóan is előjárójává lett gyülekezetének, feltehetően kurátora. Így jegyezhetette fel imakönyvében: „*Karácsonyi collecta presbiterium számára 85 pénz.*” Szathmárnémeti másik, felettébb népszerű könyve, a Mennyei Tárház kulcsa debreceni 1751. évi kiadása²⁵⁸ szintén a családban öröklődött. Az üres lapokat teleírták énekekkel. Ez onnan is érthető lenne, hogy az első tulajdonos kántor volt. Saját kezével bejegyzett, személyes könyörgése elmélyült kegyességre vall. Bizonyára minden egyéni (és talán családi) áhítat előtt elmondta: „*Te ígérted, Uram, minékünk, hogy véliünk lészel a Te szent Lelked, a Te Igéd által mi közöttünk; kénszerítelek azért Tégedet a Te igaz mondóságodra, mostan légy jelen, midőn akarlak tégedet az Ch[ristussal] és a Sz[ent] Lélekkel imádni. Ámen.*” Pápai Páriz Imre már említett munkájának sárospataki 1662. évi kiadása²⁵⁹ sok kézen mehetett keresztül, itt-ott gyermek-írás jelzi, hogy a kisebbek elől sem zárták el. Családban öröklődött, az egyik tulajdonos bizonyoságtétellel vette át: „*Legitimus successor Sigismundus Gaál de Botháza ab Anno 1737. Cujus Spes Christus.*” A „törvényes örökösnek” tehát Krisztus

²⁵² Az Úr vacsorájára való készület. Debrecen, 1761.

²⁵³ B. 798.

²⁵⁴ Az hétnek minden napjaira... való könyörgések. Debrecen, 1775. C. 266.

²⁵⁵ NN. 152.

²⁵⁶ D. 547.

²⁵⁷ aa. 1993.

²⁵⁸ B. 783. A családnevet később kivakarták.

²⁵⁹ Keskeny út. M. 500.

volt a reménysége. A 128. zsoltár dallamára énekelhető reggeli és esti éneket bizonyosan a napi könyörgések kedvéért írták az üres lapokra. „*Dicsérlek, Uram, Téged, hogy ez elmúlt éjjel, Engemet megőrzöttél hatalmas kezekkel. Sötétségnek tőriből, mely környül vött vala, Íme engemet kivől, óh mindenek Ura... Adjad, hogy erős hittel bízzam Szent Fiadban, Tőle el ne szakadjak, tarts meg irgalmadban. Bűneimet bocsásd meg Ő szent haláláért, Kerseres nagy kínjáért, vére hullásáért.*”²⁶⁰ A Botházi Gaálok nemzedékről nemzedékre feltehetően így kezdtek minden napot.

Igen szép példája az áhítatos kegyességű családi életnek Petróczi Kata Szidónia Jó illattal füstölgő igaz szív (Lócse, 1708) című könyvének bejegyzése. „*Ezen könyvet ajándékozta Viski Ferenc kedves menyének, Dekany Ilonának egy Mennyei Tárház kulcsával együtt.*”²⁶¹ Az íráskép gyakorlatlan kézre utal, valószerű, hogy paraszt-család vallásos világára vet fényt ez a bejegyzés. Viski Ferenc birtokában nem is egy olyan könyv volt, amely a kegyességgyakorlásban játszott fontos szerepet. A kötet a 18. század végén a Bereg vármegyei Csonkapapi községből került a pataki gyűjteménybe, talán a Viski család is ott élt.

A személyes vallásosság ápolására alkalmas könyvek az öröklés és ajánlékozás mellett másként is gazdát cserélhettek. Zilahi István Szathmárnémeti Mihály zsoltármagyarázatának²⁶² egyik példányába jegyezte be: „*Anno 1722 Tállyai Andrástól tseréltem ezt a resolutiot két könyvön, ú[gy] m[ínt] egy Deák Katechesis és egy imádságos könyvetske.*” Zilahi István és Tállyai András minden bizonnyal nem üzleti szándékból cserélte el a könyveket, s nincs kétség afelől, hogy vallásos életük azonos hullámhosszon mozgott.

A kegyességgyakorlás nyomán szerveződött baráti kör tulajdonában volt Szöllősi Mihály műve, Az Úrért s hazájokért elszéledett és számkivetett bujdosó magyarok füstölgő csepűje (Kolozsvár, 1676): „*Est Johannis Szendrei et amicorum ejus, 1695.*”²⁶³ Igen nehéz időkben szerezték be a könyvet, nyilván célzatosan, talán maguk is a „vallásért bujdosásban forgó úri és nemesi rendnek siralmas állapotjában”²⁶⁴ voltak.

Találunk olyan bejegyzéseket is, amelyek bizonyágtételként kerültek egy-egy kötetbe. Szőnyi Nagy István Márttyrok Coronája (Nürnberg, 1722)²⁶⁵ című műve egyik példányában Nagyváti János azt is feljegyezte neve mellett, ami meghatározhatta egész életszemléletét: *Dominus providebit*, vagyis, hogy az Úr gondot visel. Olyat is találunk, aki az áhítatosság gyümölcséért fohászokodik: „*Erdődi Andrásé ez a szent könyv, engedgye Isten, Sz[ent] Lelke által olvashassa lelkének javára. Amen és úgy legyen.*”²⁶⁶ Máskor az

²⁶⁰ A jelenleg hivatalos református énekeskönyv 493. dicséretének változata. Először az Oppenheimeri Biblia (1612) függelékében közölte Szenci Molnár Albert.

²⁶¹ L. 434. Idézi szintén BALOGH JUDIT: Kérdések, hipotézisek feladatok a XVII. századi magyar puritanizmus kutatása kapcsán. i. m. 52.

²⁶² Sz. Dávid Psalteriuma. Kolozsvár, 1679. L. 648.

²⁶³ B. 796.

²⁶⁴ Bod Péter jellemezte így a művet: Ebben a könyvetskében bé foglalt Könyörgések oly hathatósan előadják abban az időben vallásért bujdosásban forgó úri és nemesi rendnek siralmas állapotját, mintha ugyan azt szemünkkel látnók.” Idézi Ince Gábor: A magyar református imádság a XVI. és XVII. században. i. m. 166.

²⁶⁵ L. 646.

²⁶⁶ Nógrádi Mátyás: Lelki próbakő. Debrecen, 1651. M. 491.

imádkozó ember számára vissza-visszatérő, hangsúlyossá váló, biztató és megtapasztalást kifejező bibliai utalás kerül saját kézzel az üres lapokra, mint Pápai Páriz Imre Pax Crucis-ának 1710-es kolozsvári kiadása egyik példányában olvasható.²⁶⁷ „*I. Reg. 8,59. A mi könyörgésünk beszédei, melyekkel imádkoztunk te előtted, legyenek jelen éjjel és nappal, mi Istenünk, viseld gondját a te népednek, és szüntelen emlékezzél meg mirőlünk, Ámen. Ps. 102. Letekint onnan felől, hogy segítségül legyen a szűkölködőnek.*” Személyes következtetések kerültek a Praxis Pietatis egyik csonka példányába, több kéztől, nagyjából egyszerű, gyakorlatlan írással: „*Nincsen ez világon senki vétek nélkül. – Aki szolgál [!] neked, Uram, tanul tőled nagy jó tanúságot. – Te bocsáthatod meg énnekem bizonyly sok bűnöm.*”²⁶⁸ Egy másik Praxis-ba talán közszájon forgó, a tulajdonosi ragaszkodást és a kegyes élet óhaját egyszerre kifejező, egyszerű versike került: „*Óh én édes könyvem, el ne felejtse neved, hogy áldjam, ditsérjem belőled Istenem.*” Egy másik kéz ezt fűzte hozzá: „*Minden ember szereti ez könyvet, valaki tsak az Úr Istent, ki a Mennyben lakozik, szereti.*”²⁶⁹

Utoljára az Árvay család tulajdonában lévő Maróthy-féle zsoldárkönyvbe tekintünk bele.²⁷⁰ A vallásos élet teljességéhez tartozó egyéni és közösségi alkalmakhoz fűződő könyörgéseket azért írták az üres lapokra, mert rendszeresen éltek azokkal. A reggeli és esti imádságok a mindennapos könyörgéshez tartoztak. Az úrvacsorai könyörgések és a templomba menetelkor mondandó imádságok az aktív gyülekezeti életbe kapcsolták be a kegyes embert. Így vált az egyéni és közösségben megélt vallásosság elválaszthatatlan voltának szép illusztrációjává ez a rongyosra olvasott zsoldárkönyv. Az otthoni áhítatban és a templomi istentiszteletben egyaránt hangsúlyos kérése volt az Árvay család kegyes tagjainak: „*Szentelj meg és foglalj el ez órában tennen magad számára engemet, és kezd el, végezd is el én bennem a jót a Te Szent Lelked által, a Te dicsőségedre, nekem pedig idvességemre az egekben. Ámen.*”

²⁶⁷ B. 789.

²⁶⁸ S. 993.

²⁶⁹ M. 489.

²⁷⁰ Szent Dávid 'Soltárjai. Debrecen, 1764. a. 12,116.

„Szegény bűnös lelkemet ajánlom az én Meváltó Jézusomnak...”

Tanúságtevő végrendeletek

A végrendeletek tartalmukat tekintve azonos felépítésűek, oklevélrészeknek megfelelő szerkezeti egységekre tagolódnak.²⁷¹ Ennek a szerkezetnek szempontunkból két eleme lényeges. Az egyik a Szentháromságot segítségül hívó egy-két bevezető sor, a másik a lélek és a test feletti rendelkezés. Számos esetben mindez megszokott, századokon át ismétlődő szavakkal történik. Vannak azonban olyan változatok, amelyek az egyén személyiségét is megélevenítk. A végrendeletnek ezen meglévő elemei lehetőséget adtak arra, hogy valaki részletesebben kifejtse hitének tartalmát, életének vallásos meg tapasztalásait.

A testamentumok többségében időközben sablonná vált szövegeket alkalmaztak az állandó részek kitöltésére. A reformáció századában még gyakori az invocációban a *Laus Deo* (dicsőség Istennek), *in nomine Domini* (az Úr nevében), *Atyának, Fiúnak és Szentlélek Istennek nevében* váltakozó használata. Lassan azonban csaknem kizárólagossá válik a legutolsó formula. A testről és lélekről való gondoskodás szakaszában legtöbbször e fordulat változatait találjuk: *Lelkemet ajánlom a mindenható Úristennek, testemet pedig az ő anyjának, a földnek*. Vannak testamentumok, amelyekben ez a formula hitvallással, személyes bizonyágtétellel egészül ki. Ez minden biztonnyal a testamentum tévő akarására történik, és nem tulajdoníthatjuk a szöveg lejegyzőjének (jegyző, lelkész, tanító), akinek legfeljebb a stilizálásban lehetett szabadsága. A saját kézzel írt testamentumok esetében ez nyilván nem kérdés.

A végrendeletekben megjelenő hitvallás ismert példái a református erdélyi fejedelmek nevéhez kötődnek. Bocskai István, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György bizonyágtétele az élő hittel tündöklő református kegyesség legszebb megnyilvánulásai közé tartozik. Szerzői nem elégedtek meg a sommás nyilatkozattal, hanem hálaadás formájában részletesen kifejtették hitük tartalmát, mintegy ezt is követendő örökségül hagyva az utódoknak. Olvaszuk most Lorántffy Zsuzsanna testamentumának bizonyágtételét: *„Legelsőben is adok nagy hálákat az mindeneken szabadoson uralkodó szent Istennek, hogy engemet az ő nagy és véghetetlen kegyelméből, az ő személyének hasonlatosságára teremtvén, keresztyén szülék által ez világra adott, és gyermekségemtől fogvást minden én érdemem kívül lelki és testi javaival meglátogatott, és ilyen szép élemedett időre juttatván minden nyavalyáimban és háborúságimban kegyelmesen gondomat viselte, sűrű szomorúságimban vigasztalóm volt s legfőképpen pedig, hogy az ő ismertetire vezérlett, az ő szent Fiának, az Úr Jézus Krisztusnak halála érdeméért az ő anyaszentegyházában és választó serege között számlált, és az örök*

²⁷¹ WENZEL GUSZTÁV: A magyar és erdélyi magánjog rendszere, I-II. Buda, 1863-1864. II. köt. 296-301.

életben örökösített: mely kegyelmes Uramnak, Istenemnek, ki az ő szent Fiával és vigasztaló Szentlélekkel egy bizony örök Isten kezében ajánlom lelkemet, hogy az jövőendő feltámadáskor testemmel egyesülvén, melyet igaz hittől és erős reménységgel várok, ő szent Fölségét színről színre láthassam és az megboldogult szentekkel az örök dicsőségben vég nélkül magasztal-hassam. Amen."²⁷²

A kegyes református nemesség testamentumaiban megfigyelhető a fejlődési végrendeletek hitvallási betéteiből ismert fordulatok megléte. Bethlen Gáborral és a Rákóczi-házzal egyaránt familiáris viszonyban lévő, puritánus kegyességű Debreczeni Tamás testamentuma is igazolja ezt. „Minden keresztény embernek tudni kell, s én is tudom, hogy az embereknek minden nyavalyái egy-egy követe az halálnak, ez világból való kimúlásokra. Az nagy Úr Isten pedig az emberi nemzetségtől az ő végóráját, helyét és módját annyira eltitkolta, hogy soha azt senkinek meg nem jelentette. Én is azért érezvén testemben elmentem [elmúlásom] és minden érzékességimet, az üdö és sok nyavalyák miatt való fogyatkozásimat, nem akarok csak úgy ez világból kimenni, mint az kik az élet után semmit nem reménlenek, hanem az keresztény boldog reménséget előttem viselvén, jó lelki isméréssel való készüléssel, gyermekim, atyámfiái és minden ez világon tovább való felebarátim közül akarok amazon örökkévaló hazámban ilyen hitben és reménség-ben általmenni.

Nem tartom az emberi nemzetségnek, főképpen az keresztényeknek állapottyokat az vak szerencsétől függeni, hanem vallom és hiszem, hogy az egy igaz Teremtő Isten, ki Atya, Fiú, Szent Lélek teremtette ez világot minden szemre valókkal. Ő adott engemet is ez világra, mívelt, táplált, élte-tett, és az Ő igaz esméréstire juttatott Sz. Léleknek világosítása és munkálkodása által, őrizett, oltalmazott teljes életemben. Kiért légyen örökké áldandó az Ő Szent Neve. És noha az én szüleimnek gyarló vérekből löttem és születtetem, minden romlandóság alá vettettem, ismérem is az én számtalan sok bűneimet, fogyatkozásimat, melyek szüntelenül szemeim előtt forognak énnekem. Mindazonáltal azoktól meg nem rettenek, mert teljes bizodalommal hiszem és vallom, hogy ha mind ez világ bűneit egyedül én cselekedtem volna is, poenitentia tartás után, mind felülmúlja az Istennek irgalmassága, az én Christusomnak keresztján kiöntött csak legkisebbik vérenek cseppe is arra elég az én bűneimnek eltörlésére.

Ilyen igaz isméréstében lévén azért az én kegyes Istenemnek és Atyámnak, bízvást és nagy bátorsággal ajánlom lelkemet az Úr Istennek az Ő szent kezében. Testemet pedig oly reménséggel adom az nyugodalomra az ő anyjának a földnek, hogy az utolsó napon feltámad dicsőségesen, és lelkemmel egyesülvén, az én kegyes ítélő bírámnak jobb keze felől állatván, az örök életnek bírására, az több hívekkel együtt és szentekkel bevitetem. Amen.”²⁷³ Üdvbizonyosságának kifejtése csaknem szó szerint megegyezik Bocskai István végrendeletének vonatkozó részével: „...hogyha mind a széles világ bűneit és annak számlálhatatlan voltát egyedül cselekedtem volna is és terhe rajtam volna, az én idvezítő Krisztusomnak minden hívekért, éné-

²⁷² BALOGH JUDIT – DIENES DÉNES – SZABADI ISTVÁN: Rákóczi-iratok a Sárospataki Református Kollégium Levéltárában. Sárospatak, 1998.

²⁷³ DIENES DÉNES: Debreczeni Tamás végrendelete. Egyháztörténeti Szemle, 2001/1. 196-209.

rettem is, szegény, bűnös férgéért, a keresztfán kiontott csak egy csepp vére is azoknál nagyobb, hathatós és érdemesebb lévén, énrólam azt elmosta...” – vallotta a nagy fejedelem.²⁷⁴ Ezzel mintát is adhatott a későbbieknek, így Debreczeni Tamásnak is, de a közös forrás feltétlenül a református teológia. A Heidelbergi Káté első kérdés-feleletében az üdvbizonyosság krisztológiai megalapozása megtalálható: „... az én hűséges Megváltómnak, Jézus Krisztusnak tulajdona vagyok, aki az ő drága vérével minden bűnömért tökéletesen eleget tett...”²⁷⁵ Egy másik fejedelmi irattal, I. Rákóczi György végrendeletével cseng össze a temetés körülményeiről való intézkedés: „*Temetésem semmi pompával ne legyen, hanem mennél nagyobb alázatossággal, csendesen. Atyafiakon kívül semmi idegen külső főembereket ne fárasszák, ne citállyák. Valami cifrás és új zászlót és címereket ne csináljanak, koporsómról ezüst szegyet ne veressék, oratiokat ne proclamáltassanak [méltató beszédek] ne hirdettessenek.*” A pompa megtiltása Bocskai testamentumában is megtalálható,²⁷⁶ viszont a részletezés Rákóczi György rendelkezésével mutat hasonlóságot.²⁷⁷ Közvetlen átvételről bizonyára itt sem beszélhetünk, az Isten előtti alázat kifejezésének eredőjét abban kereshetjük, hogy a kálvini teológia tanításán tájékozódott egyaránt a fejedelem és tisztartója is. Ez a predestinációs üdvbizonyosság és Isten előtt való érdem nélkülség olyan mély gyökereket eresztett a hitvallásos református gondolkodásban, hogy gyakran visszatérő fordulatként találkozhatunk őszinte megvallásával hosszú évtizedeken keresztül. „*Hiszem azt is, hogy azoknak számok közé én is még örök időknél előtte béíratattam, és hogy énérttem az én Jézusom oly tökéletesen eleget tett, hogy ha szintén az egész világnak bűneit én cselekedtem volna is, de mégis azért a tökéletes áldozatért énnékem azok megbocsáttatnának...*” – ahogy Árva Bethlen Kata megfogalmazta 1746-ban.²⁷⁸ Ugyancsak megtalálható az ő esetében is a hivalkodó temetés elutasítása: „*Az én kívánságom az: mentől alázatosabb és minden pompa nélkül való temetésem legyen.*”²⁷⁹

A 17. századi mezővárosi polgárság és nemesség testamentumaiban nem ennyire részletező módon, de megtalálható a test és lélek sorsának elrendezéséhez kapcsolva a személyes bizonyágtétel. A Sopron vármegyében élő Sibrik Kata 1645-ben kelt végrendeletében csak azután rendelkezett világi dolgairól, miután – ahogy kifejezte – „*az én édes megváltó Christusomnak az ő buzgó vacsorájának szentségével, az ő drágalátos szent testével és szent vérével élnék.*” Testamentumát hitvallással zárta: „*Ezeknek utána ajánlom az én lelkemet az én mennyei Szent Atyámnak, ki engem teremtett, az én édes Jézusomnak, ki engem megváltott, és az Szent Léleknek, ki engemet újonnan szült, teljes Szentháromságnak, kitől adatott; az én halandó és rövid ideig élendő testemet az földnek gyomrában, az honnét vétetett, az*

²⁷⁴ Bocskay István magyar- és erdélyországi fejedelemnek testamentomi rendelkezése. In Tarnóc Márton (szerk.): Magyar gondolkodók 17. század. Budapest, 1979, Szépirodalmi Kiadó, 9-10. Bethlen Gábor végrendeletének hitvallási része is ebben a szelvényben fogant. Uo. 104-105.

²⁷⁵ A Magyarországi Református Egyház hitvallási irata. Budapest, 1965, 42.

²⁷⁶ TARNÓC MÁRTON: i. m. 21.

²⁷⁷ SZILÁGYI SÁNDOR: A két Rákóczy György családi levelezése. Budapest, 1875, 587-588.

²⁷⁸ TONK SÁNDOR: Árva Bethlen Kata. i. m. 31.

²⁷⁹ Uo. 197.

örökéletre való jövőendő örömdetes és dicsőséges feltámadásnak reménységével, kit engedjen meg énnekem és minden hű keresztényeknek az megváltó Jézus, az Jehova Isten, az ő szent haláláért és feltámadásáért. Amen, Amen.”²⁸⁰ A gyöngyösi református polgárok 17. század második felében kelt testamentumaiban nincs ugyan részletes, csak egyszólatos hitvallás, de a rendelkező elmélyültebb kegyességére utal „az én megváltó Christusom” kifejezés használata több iratban.²⁸¹ A Nagyszombatban lakos, református Paxi Zsófia 1678. évi testamentumában ez olvasható: „Elsőben az én szegény bűnös lelkemet ajánlom és hagyom az én üdvözítő Krisztusomnak szent kezeibe.” A szintén nagyszombati, evangélikus Gersztemperger András részletesebben ad hangot hitének: 1683-ban kelt végrendeletében: „Istennek ő szent felségének látogató atyai szent kezét érdemlett bűneimért és ez árnyékvilágnak elmúló hűségi helyett az örök életet és mennyei dicsőségnek elmúlhatatlan örömet, melyet Isten az maga híveinek öröktől fogva elkészített teljes szívemből óhajtván, minthogy végső órámat közel lenni tapasztalom, elsőben szabad akaratomat az ő szent akaratjához alkalmaztatván, bűnös lelkemet megváltó Jézusomnak drága szent kezeibe ajánlom, rothadó testemet pedig illendő eltakarításra, az boldog feltámadásig hagyom.”²⁸² A Kassán lakos, írástudatlan Pribék Sára 1686-ban kelt testamentumában szintén Krisztus-központú a rövid bizonyágtétel: „... a lelkemet az énérttem testben eljött, szenyvedett és dicsőségessen feltámadott s mennybe felment Idvezítő Uram Jézus Krisztusomnak” [ajánlom].²⁸³ A szintén kassai nemes polgár, az írástudó Vehétzi Bántsi Ádám 1698-ban a sablonos formától eltérve kezdi testamentumát: „Az én Teremtő Atyám Istenemnek, ki engem semmiből teremtett, tartott és táplált, az én Megváltó Krisztusomnak, ki az én sok bűneimért sok kínokat szenvedett, megholt s igazulásomért feltámadott és mennybe ment, és az én sok nyomorúságimban engemet bátorító és vigasztaló Szent Lélek Istennek nevében légyen ezen Istenes munkámnak kezdete, közepe és vége, kire segéllyen az Atya, Fiú és Szent Lélek Úr Isten, Amen, Amen. Én Vehétzi Bántsi Ádám, ki az én tagaimban az én édes Istenemnek súlyos kezeit hordozom, elmém pedig ép és tsendes lévén, midőn az én utolsó óráim elközelget és az én gyarló testemből szegény bűnös lelkemet az Ő dicsőséges Szent Országába viszi, kit is ajánlok az Ő Szent kezeiben, legyen irgalmas és kegyelmes szegény bűnös lelkemnek és vigye be az Ő Szent Országába, az holott vég nélkül Ő Szent Felségével, az Ő Szent Angyalaival és a megboldogult Szentekkel, az Ő Szent Színének látásával örökké örvendezhessek.”²⁸⁴

Megvizsgálva számos 18. századi mezővárosi református testamentumot, arra a következtetésre jutottunk, hogy az itt vázolt tendencia tovább folytatódott. A földi életből távozni készülő végrendeletek egy – mindazonáltal meglehetősen kisebb – része nem elégedett meg a sablonos formulával, hanem személyesebb, krisztocentrikus kegyességre utaló hitvallást tett. Jézus-

²⁸⁰ HORVÁTH JÓZSEF – DOMINKOVICS PÉTER: 17. századi Sopron vármegyei végrendeletek. Sopron, 2001. 25-27. Hasonlóan 37-39.

²⁸¹ NÉMETH GÁBOR: Gyöngyösi Testamentumok és fassiólevelek 1642-1710. Eger, 1991.

²⁸² NÉMETH GÁBOR: Nagyszombati testamentumok a XVI-XVII. századból. Budapest, 1995. 59. és 60. dokumentum.

²⁸³ SRKLT. A. II. 274.

²⁸⁴ SRKLT. A. II. 331.

nak, mint személyes megváltónak a hangsúlyozása, valamint az üdvbizonyosság szavakba öntése kapcsolódik itt össze. Ezekben a bizonyágtételekben a református pietizmus nyomait véljük felfedezni. Ha ezek a kifejezések egy bizonyos „műfaji fordulatot” hordoznának is, tárgyunk szempontjából ez lényegtelen, mert azok végrendeleteiben fordulnak elő, akik azt úgy is hitték, ahogy ezek a szavak körülírják.

Buzgó vallásosság állt Babocsay Izsák tarcali jegyzőnek 1720-ban érvénybe lépett végrendeletében saját kezűleg feljegyzett konfessziója mögött: „...elerőtlenült testemnek lankadtságát és a sok nyavalyák miatt való elhervadását naponkint mind inkább-inkább fájdalmasabban érezvén, nem is kívánván semmit is örömebb, mint a csendes halál által érkezhető kívánt nyugodalomnak áldott óráját, és innen az én üdvezítő Uram Jesus Christusomhoz való által költözésemet elérhetnem. Minek előtte azért ő Szent Felsege piros vérével megmosogattatott szegény lelkemet az én egyetlen megváltó és közbenjáró Uramnak szent kezeiben ajánlanám, testem pedig az ő közönséges anyjának a földnek, a föltámadásnak jó reménysége alatt, megadattatnék, azokrul az én kevés javaimrul... tészek ilyen testamentumot és megmásolhatatlan testamentaria dispositiot.”²⁸⁵ Babocsay annak az iskolázott mezővárosi köznemességnek a képviselője, ahová a fentebb bemutatott Körtvélyesi István is tartozott. Testamentuma és Fata Tarcaliensia című naplószerű históriájának szemlélete egyaránt jelzik a puritanizmussal való kapcsolatát.

A bevett formától eltérően könyörgéssel kezdte, majd a 139. zsolttár által ihletett hitvallással folytatta 1775-ben kelt testamentumát a miskolci nemes Törös Sára. A szilárd üdvbizonyossággal és az isteni elrendelésben való hittel teljes sorok a 18. század nagy imádkozójának, Árva Bethlen Katának hasonló megnyilatkozásaira emlékeztetnek: „*Jehova Szent Isten, légy segítségül én nékem. Szenteld meg a te Neved dicsőségére ez utolsó akaratomat s rendelésemet. Uram, hallgass meg, hogy ne vétsek ellened. Ámen. A mindeneket tudó, bölcsen igazgató Szent Isten, minekelőtte nem volnék, már esmért engemet, tudta legkisebb csontomnak egyben rakatását, lelkemet is ő Felsege adta, anyám méhében is gondviselőm volt, azoltától fogva is atyai gondviselése által életemnek folyását úgy igazgatta, hogy szent esméretiben felnevelkedvén, még ez életben elkezdjem amaz Dicsőségnek Országában, világi nyomorúságos életem után élendő boldog életet.*”²⁸⁶

A mélyebb, személyes vallásosságnak a jelenlétére bukkanhatunk az egyházuk iránt áldozatkész miskolci reformátusok általunk ismert végrendeleteinek többségében. Busa István 1743-ban kelt testamentuma írásakor kijelenti, hogy „utolsó kiköltöző” órájának idején és „most is szegény lelkemet teremtő és megváltó Jézusomnak szent kezeiben ajánlom.”²⁸⁷ Czélos Ferenc 1749-ben kelt végrendelete bevezetőjében így szól: „Elsőben is szegény lelkemet kegyelmes Jézusomnak kezeiben ajánlom.”²⁸⁸ Bíró Pál testamentumában szerepel a szokványos fordulat a Teremtő változhatatlan dekrétumáról, „hogy minden embernek egyszer meg kellessék halni”, s hogy javait

²⁸⁵ DIENES DÉNES: Babocsay Izsák végrendelete. In Bencsik János (szerk.): Tokaj és Hegyalja XIX. Tarcal, 1998, 155-173.

²⁸⁶ SRKLT. R. B. I. 5/1. doboz, no. 320.

²⁸⁷ SRKLT. A. VII. 1747.

²⁸⁸ SRKLT. R. B. I. 5/1. doboz, no. 170.

a gondviselő Istentől vette. De nem elégszik meg ennyivel, hanem hitéről bizonyosságot is kíván tenni: „Az én lelkemet szíves fohászzkodásim között az én Jézus Christusom s megváltóm érdemében érettem való elégtételében, az én Teremtő jó Istenem kezében ajánlom”.²⁸⁹ Lovas Szabó István ugyan írástudatlan volt, de nem vonható kétségbe, hogy meggyőződése szerint került végrendeletébe vallástétele: „Az én szegény bűnös lelkemet hagyom és ajánlom az én Jézus Christusom kegyelmes gondviselése alá, ki is énvelem maga irgalmasságát bőségesen tapasztaltatta egész életemben”.²⁹⁰ Imre István az „édes Teremtő Istenem” és a „Teremtő, Megváltó és Megszentelő Istenem” fordulatot használja, ami egyszerre utal mélyebb vallásosságra és hittani ismeretekre.²⁹¹ Csengeri Mihály „a boldog feltámadásban” reménykedve ajánlja lelkét „az én megváltó Jézus Christusom elégtévő érdemében Istennek”.²⁹² Debreczeni Erzsébet fohása ez: „Lelkemet édes megváltó Jézusomnak szentséges kezeiben ajánlom.”²⁹³ Nem kétkelhetünk abban, hogy Váti Erzsébet magas érzelmi fokon élte meg hitét, amit kifejezett azzal is, hogy eljövendő halálát így írta körül: „...szegény bűnös lelkemet az én Megváltó Jézus Krisztusom, Mennyei Szerelmes Vőlegényem szent kezeiben letenném”.²⁹⁴ Ebben a vallomásban tetten érhetjük a „menyasszony-misztika” jelenlétét is. Négyessy Szepessy István főkurátor elkötelezett egyházszeretét, mély pietással áthatott kegyességét számos dokumentum őrzi. Végrendeletében, 1767-ben csak felvillantja ezt, amikor így ír: „Az én szegény lelkemet édes megváltó Jézus Krisztusának szent kezeiben... ajánlom.”²⁹⁵ Nem érdektelen itt újra felhívunk a figyelmet arra, hogy a miskolci református egyház a 18. században rendszeres kapcsolatot ápolt azzal a Pozsonnyal, amely ezekben az években a hazai pietizmus jeles központja, különösen Bél Mátyás munkálkodása nyomán.²⁹⁶ Ez a kapcsolat egyik csatornája lehetett a vallásosságot formáló hatásoknak.

Böszörményi Landó Sámuel Sátoraljaújhelyen kelt testamentumában a Hegyalja több egyházközségéről megemlékezett. Bizonyára élő kegyességet takart ez a rövid mondata: „Lelkemet ajánlom az én megváltó Jézusomnak kezében.”²⁹⁷ Komáromi Zsuzsanna, a pápai egyházközség tagja, többek között Torkos Jakab lelképásztor (később püspök) előtt mondta tollba végrendeletét 1741-ben, melyben ez a fohász is szerepel: „Lelkemet ajánlom az én Megváltó Jézus Krisztusomnak.”²⁹⁸ Nagyréti Darvas József a Tiszán inneni közép-birtokos nemesség azon tagjai közé tartozott, akik hathatósan részt vettek a református egyház védelmében és támogatásában. Nincs okunk kétkedni abban, hogy felesége, Váradi Veress Zsuzsanna bizonyágtétele mögött kegyes életfolytatás volt: „Megesmérem, hogy a felséges, nagy irgalmú Úr Isten, mind a természetnek, mind a kegyelemnek javait imádó alázatosság-

²⁸⁹ Uo. no. 212.

²⁹⁰ Uo. no. 151.

²⁹¹ Uo. no. 199.

²⁹² Uo. no. 226.

²⁹³ Uo. no. 312.

²⁹⁴ Uo. no. 329.

²⁹⁵ SRKLt. A. II. 3748.

²⁹⁶ DIENES DÉNES: A miskolci református egyház. In Faragó Tamás (szerk.): Miskolc története III. 1702-1847-ig. Miskolc, 2000. 835-868.

²⁹⁷ SRKLt. A. III. 404.

²⁹⁸ SRKLt. A. VI. 1676.

gal tudáltatta velem, ellenben érzem tagaimban az ő rendelkezéseiben és annak megtartásában hatalmas Istennek látogatását, amelyek naponként és óránként serkengetnek engemet arra, hogy ez viszontagságos gonoszokkal és nyomorúságos kedvetlenségekkel tellyes világi életet megunván, ama vég nélkül való öröme és boldogságra óhajtoznám, nem tudván mindazáltal életem határát, minekelőtte az én Idvezítő Jézusomhoz mennék... javaimról teszek... ilyen rendelést.”²⁹⁹

A végrendeletekben fellelhető biznyságtételek megengedik azt a következtetést, hogy a mezővárosi református nemesi és polgári közösségek tagjai nem voltak érintetlenek azoktól a hatásoktól, amelyek a 18. század során mélyebb, intenzívebb kegyességet formáltak. Őszinteségük már csak azért sem kérdőjelezhető meg, mert a hagyatékozók kivétel nélkül megemlékeztek a szegényekről, a közjót szolgáló intézményekről, biznyságát adva kegyességük gyakorlati valóságának.

²⁹⁹ SRKLt. A. XV. 5090.

„Mosogass meg az Úr Jézus vérével...”

Tanúságtévő könyörgések

A naponta gyakorolt könyörgés hozzátartozott a személyes kegyesség megéléséhez éppúgy, mint számos gyülekezet heti istentiszteleti rendjéhez. A nyomtatott munkák egyrészt nem tudták kielégíteni az imakönyvek iránti igényt, ezért másolták és kéziratban terjesztették azokat, másrészt voltak olyan lelkészek és laikusok, akik maguk, családjuk vagy gyülekezetük számára írtak napi- és alkalmi imádságokat. Ilyen, a nyomtatásban megjelent könyörgések hatását természetesen hordozó, de kéziratban maradt imádságokat vizsgáltunk meg.

Valamikor a 18. század első évtizedeiben született az az imádság, mely „*A Franekerai Akadémián Tudományokat öregbíteni kívánó Magyaroknak közönséges könyörgése*” címet viseli.³⁰⁰ Hollandiai peregrinációját kezdő pataki diák írta le 1749-ben. Benne igen hangsúlyos a megszentelődés vágya: „*Könyörgünk Tenéked a mi Urunk Jézus Kristusnak Szent Nevében, adjad, hogy mind akarjuk, s mind véghez vigyünk azt, ami Tenéked dicsőséges s minékünk idvesség. Engedd evégre nekünk a Fiúságnak Lelkét, aki minket igaz és mennyei bölcsességre tanítván világosítson meg, és az hittel együtt a Te szeretetedet bennünk inkább-inkább felgerjesztvén, a lelki életre elevenítsen meg, hogy a te Igazságodnak megszentelő erejét előbb tapasztaljuk magunkban, hogyses annak méltóságával másokat szent életre intenénk.*” A tudomány és a kegyesség egyensúlyának figyelmes szem előtt tartása többször visszatér: „*Adjad Uram, hogy a tudományban öregbedvén, a kegyességben egyszersmind öregbedjünk, tudósokká inkább, hogy sem jámborokká lenni ne kívánjunk... Tartsd meg, Uram, az Ekklesiának veteményes kerteit: az Oskolákat s Akadémiákat, virágoztatván azokat tudománnyal, kegyességgel... A tanulóknak engedd, Uram, azt a kegyelmet, mely szerint tessék meg, hogy ők nem csak a tudományoknak, hanem egyszersmind a kegyességnek műhelyében forognak.*” Egyetlen mondatba summázta a lelkipásztori hivatás lényegét: „*Hogy foglyul vigyünk az embereknek szíveket a Krisztushoz.*” Ez a könyörgés alátámasztja azt a tényt, hogy a kollégiumok tanuló ifjúságának szemléletéhez hozzátartozott a kegyesség ápolásának fontos volta. Ezt hozhatta magával otthoni-, gyülekezeti környezetéből egy-egy ifjú. „*Hozzá valánk szokva, hogy reggeli s estveli könyörgésünket térdelve mondjuk...*”³⁰¹ – emlékezett Kazinczy Ferenc későbbi tanulóéveire, aminek hatását Patakon sem felejtette el. Lényeges, hogy ezt a szellemet nem oltotta ki az iskolai környezet. Ennek bizonyossága, hogy Sárospatakon 1772-ben fogalmazták – vagy másolták – azokat az imádságokat, amelyek az úrvacsorára előkészítő bűnbánati hét reggeli és esti könyör-

³⁰⁰ SS. 33. A kéziratok kivétel nélkül a Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtárában találhatóak. Alább csak a jelzeteket közöljük.

³⁰¹ KAZINCZY FERENC: Az én életem. Szerk. Szilágyi Ferenc. Budapest, 1987. /Nemzet és élékezet/, 59. Kováts Dániel hívta fel erre a részletre a figyelmemet.

gésein hangzottak el.³⁰² Ezeket az alkalmakat – igen gyakran az általános könyörgéseket is – számos helyen a tanítók végezték. Ez a kéziratos kötet is tanítóságra, esetleg legációba induló pataki diákok kezén ment keresztül minden bizonnyal, így éveken át több gyülekezetben használatosak voltak a benne foglalt imádságok. Az alkalomnak megfelelően a bűnbánat, az Isten előtt való szomorúság hatja át ezeket a könyörgéseket. Megszólal a megtérés óhajtása is. Az imádságok szerzőjére feltétlenül hatott a pietizmus, ami egyebek mellett a Krisztus-misztikában kap hangot: „*Hová fússunk, óh megváltó Urunk, ha csak a Te sebeidnek hasadékiban el nem rejtesz bennünket... Csepegtessed a Jézus csepp véreit lelki sebeinkben, készíts minket az Úr vacsorájához, és az Ő oldalából kifolyt vérnek lakadalmához.*” Nyilván nem csak a szerzőtől, de imádságainak alkalmazóitól és egyes hallgatóitól sem volt idegen az ilyen színezetű kegyesség.

Ugyanebben a környezetben születhetett az a köznapi könyörgéseket tartalmazó kötet, amelyet feltehetően Felső-Zemplén gyülekezeteiben használtak.³⁰³ A trinitárius teológia következetesen érvényesül az imádságok szerkezetében. A pietista kegyesség érhető tetten a „drága”, „szerelmes” és „édes” jelzők – mindazonáltal nem túlhalmozott – használatában, a Jézus Krisztus vérén való váltság következetesen visszatérő hangsúlyozásában, valamint az erőteljes kifejezéseket felvonultató bűnbánatban. Az ember „megfertéztetett, nyomorult féreg”, lelke „undok, nyavalyás”; a bűn „gyalázatos veszettség.” Persze, ezek akkor nem voltak szembeszökők, jellemző, hogy egy későbbi kéz itt-ott kihúzta, kijavította ezeket a szavakat, talán azt vélve, hogy a „felvilágosult” emberhez ezek már irrelevantek.

A 18. század kegyese számára az imádkozás éppoly természetes volt, mint embertársaival való kommunikáció. Életének dolgait vertikális és horizontális síkon is megbeszélte. Bethlen Miklós vagy Árva Bethlen Kata önéletírását ismerve ez a megállapítás nem szorul magyarázatra. Ez a tény áll előttünk Zsujtai András (1696-1775) lelkipásztor imádságaiban is.³⁰⁴ Zsujtai pataki diák volt, majd 1722-1724 között Hollandiában tanult. Itthon Abaújban és Zemplénben lelkipásztorkodott.³⁰⁵ Szolgálati során naplót is vezetett,³⁰⁶ könyörgéseit azonban közvetlenül nem ebbe szötte, mégis elválaszthatatlannak életének eseményeitől. A hét minden napjára szóló reggeli és esti imádságok egyszerre lehettek személyes kegyességének gyümölcsei, egyéni áhítatainak és a gyülekezeti alkalmaknak könyörgései. Isten elé áll akkor is, amikor értesül Ráday Pál haláláról vagy amikor az abaúji Méra lelkészeként a szomszédos Forró község reformátusainak üldözéséről hírt kap. Van imádsága, amelyben a földesúri önkény miatt panaszkodik, olyan is, amely egykori kedves tanára, Csécsi János felfüggesztése kapcsán hagyja el ajkait, majd kerül papírra. Az üldözött református egyházért való kiáltás többször visszatérő témája, hiszen maga is megtapasztalta a zaklatásokat abaújszántói szolgálata idején. Az egyetemes protestantizmus látókörében él, többek között Angliáért mondott könyörgése is ezt bizonyítja. S bár forró szeretet fűzi üldö-

³⁰² Kt. 160.

³⁰³ Kt. 154.

³⁰⁴ Kt. 455. Az eddig ismeretlen szerzőt e sorok írója azonosította Zsujtai Andrással, jelen kutatásai során.

³⁰⁵ ZOVÁNYI, Lexikon, i. m. 712.

³⁰⁶ Kt. 3914.

zött egyházához, képes felemelni könyörgő szavát az „idegen vallású” betegekért is. Könyörgéseiből mély pietás és a megszentelődésben való növekedés vágya árad. *„Óh Isten! Minden embereknek Teremtője! Teremts én bennem új szívet és formálj új embert, elrontván az ó embert. A te Igéd és Szent Lelked által serkents fel engemet, hogy jelenjék meg nekem a Jézus Krisztus. Most jöjjön el az idő, hogy megholt lévén, halljam a te Szent Fiadnak Szavát, hogy Ő általa megelevenítettven, menjek bé a Lelki életben, és amely életet élek, éljem ez után a te Szent Fiadban helyezett hit által.”*³⁰⁷ Az annyira jellegzetes predestinációs hit a pestis idején született imádságaiban egyértelműen megfogalmazódik.³⁰⁸ A döghalál Isten büntetése a hitetlenségre miatt: *„Nem kedvellettük éltünkben a tanításokat, már számár temetésre ítéltettünk”* – panaszolja arra utalva, hogy a hatóságok megtiltották a temetési szertartások elvégzését. Zsujtai a korlátozó rendelkezéseket büntetesként élte meg, hiszen a pestis Isten ostroma, amit „dekrétoma” szerint oszt ki, így azt emberi eszközökkel nem lehet eltávoztatni. Ezért egyenesen a református hittan elleni támadásként értékelte a predestináció hirdetését tiltó parancsot: *„Elzárattott a parancsolat által a te Decretomodnak és hathatós gondviselésednek tudománya. Tűzzel-vassal, halállal rettentettünk, ha vallottuk Te tőled függőnek a döghalált.”* Csak Isten maga fordíthatja el haragját, ezért kiált hozzá: *„Óh Uram, Uram! Légy kegyelmes e szegény népnek, mert mi módon maradhat meg?!”* Nincs más lehetőség, mint Krisztusra apellálni: *„Kend meg a Krisztusnak, amaz ártatlan Báránynak vérivel szíveinket, hogy ne mihozzánk, hanem az Egyiptom béliekhez menjen az öldöklő.”* A pestis ugyan szörnyű csapás, de nem több, mint Isten eszköze arra, hogy rádöbbenjünk a hívő kegyes élet felettébb szükséges voltára. Ezért könyörög így a halál árnyékában: *„Szentelj meg itt, Uram, engemet, hogy megszentelt lélekkel, elmével és testtel Tégedet dicsőítselek. Az én életem énnékem nem a testnek gyönyörűségéért, hanem Te éretted legyen édes és kívánatos. Az én halálom legyen énnékem nem keserű a test gyönyörűségének elhagyása miatt, hanem inkább gyönyörűsége a mennyei örömmel bírásának reménysége miatt.”* Zsujtai könyörgéseinek megismerése nemcsak személyes kegyességére vet fényt, hanem utal arra is, hogy lelkipásztori szolgálata során ezt a kegyességet munkálta gyülekezeteiben.

Gyülekezeti használatra, az úrvacsora előtti bűnbánati alkalmakra készültek azok az imádságok, amelyek az alkalomhoz illően erőteljes szavakkal festik le az Úr asztalához készülő ember méltatlan voltát, s amelyekből a fejezet címét is vettük.³⁰⁹ Az ismeretlen szerző egyes szám első személyben fogalmazta meg a könyörgéseket, ebből következik azok közvetlensége, és minden bizonnyal önvizsgálaton nyugvó őszintesége is. A bűnvalló imákban igen hangsúlyosan jelenik meg az önostorozás ellentételeként a bűnből gyógyító Megváltó vére. A Krisztus-misztika sajátos jegyei határozzák meg a könyörgések belső hangulatát. *„A bűnnek undok mérge minden tetemimet [egész testemet] ellepte, szívem olyan, mint a veszett forrás, amely átkozott vizet buzog ki, melyekkel Lelked keserítettet, felebarátom károsíttatik, dicsőséged homályosíttatik...”* Az ember elveszett, kárhozatra méltó állapotát az változtathatja meg, ha Isten könyörül rajta. *„Azért szánj meg engemet, édes Iste-*

³⁰⁷ Kt. 455. 271-272.

³⁰⁸ Kt. 455. 255-287.

³⁰⁹ Kt. 159.

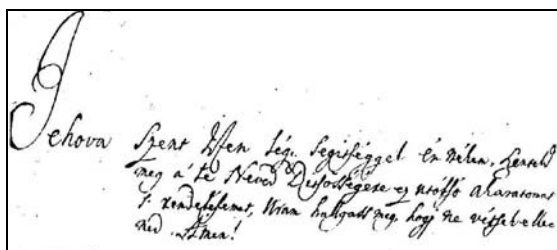
nem, essék meg rajtam szíved..., induljanak meg az én lelkem sebein, melyeket senki nem orvosolhat, a te belső részeid...Csak a te gyógyító íreit kívánom, ha szinte eddig azzal tudva nem éltem is, csak az én Jesusom vévérét óhajtom, ámbár sok ezerszer megtapodtam is...”. Az új kenyérért való hálaadásra készítő imádság egyik részlete a hívek számára jól ismert bibliai történetre utalva szólal meg: „Induljon, óh Isten Báránya, szíved, nem csak negyednapi, hanem sokesztendei bűnök miatt megszagosodott halottadon szánakozásra. Siess lelki Lázárodnak bűnös halálából feltámasztására. Lábaidnál leesvén, édes Mesterem kérlek, jöjj el, mert az egyetlen egyem, az én lelkem halálán vagyon. De ha reá veted kezedet, meggyógyul, mert Izraelnek orvosa vagy, megél, mert feltámadás és élet vagy”. Úrvacsorai könyörgésekről lévén szó, a sákramentumban megragadható unio mystica cum Christo gondolata természetesen vetődik fel: „A Sákramentum is hozzám való jóakaratonak állandó bizonyága és látható záloga legyen, mellyel az én hitem nevedekdjék, megéhezett és megszomjúhozott lelkem megéledjék, a Jézus bennem kiábrázolódjék, hogy éljek többé már nem én, hanem éljen én bennem a Jézus, és amely életet már ezután élek, éljem azt az Isten Fiában vetett hitnek általa, aki szeretett engemet, és tette az ő vévérét engesztelő áldozatul én érettem. Ez az én hitem felől való nemes vallástételem, ez hittel fogom el az én Idvességem. Kívánja meg, óh dicső Király, a te szíved az én ékességem, hogy te légy ezután nékem férjem, én pedig légyek teneked jegyesed”. Íme a menyasszony-misztika egy gyülekezeti bűnbánati imádságban!

Már a 17. század második felében született prédikációkban is találkozunk vele, majd újra és újra felbukkant a személyes bizonyágtételekben a Jézus Krisztus sebei által való gyógyulás misztériuma. Egészen megkapó költőiséggel fogalmazta meg – mint láttuk – Körtvélyesi István: Édes Jézus, nincs kívüled, ki gyógyítsa sebem, téged kérlek, legyen szent érdemed, lelkem tava te sebhelyed. Szinte ugyanez a kép érhető tetten a böjti bűnbánati könyörgésben: „Óh édes Jesusom... tehozzád, élet és idvesség Urához kiáltok, könyörülj én rajtam és légy meggyógyítója lelkem sebeinek. Orvosold betegségemet szentséges érdemeddel. Nyisd fel értem kint vallott testednek szelencéjét, és sebeimet kössed sebeiddel.” A nyilvános vallásgyakorlattal rendelkező helyeken, nem egy gyülekezetben napi két-, reggeli és esti bűnbánati könyörgéssel készültek az úrvacsorára. Egy másik kézirat ilyen alkalmak figyelembe vételével készült.³¹⁰ Költőiségében elmarad az előzőtől, de ugyanazt a szellemet hordozza. Az a gyülekezet, amely ezekkel a könyörgésekkel készült – talán évről évre – az úrvacsoraoasztásokra, a református pietizmus kegyességének kifejezéstárát rendszeresen hallhatta. Több-kevesebb gyülekezeti tag ósztintén át is vehette, magáénak is vallhatta ezeket a gondolatokat. Ebből következik, hogy élhetett is ezeknek szellemében.

A könyörgésekben általában megjelenik az üldözött anyaszentegyház. Az alaphangot természetesen a panasz adja meg, hiszen a reformátusok rendszeresen megtapasztalták politikai kiszolgáltatottságukat. Ezeket az imádságokat azonban átszövi az a felelősségérzet, amely az elesettség okát nem hártja másra, hanem azt Isten jogos ítéletében ismeri fel. A hazai reformáció teológiájából jól ismert – fentebb már sokféle összefüggésben tár-

³¹⁰ Kt. 155.

gyalt – sajátos kiválasztottság tudat él tovább ezekben a könyörgésekben.³¹¹ „Mi, a te néped és a te mezőidnek juhjai, előtted állunk mostan törődött szívvel... Emlékezünk a mai napon a kegyelemről, mellyel voltál a mi atyáinkhoz az ő ifjúságokban, és mihozzánk ő utánok ezen a földön, mert te magadnak szenteltetett néppé töttél vala, gabonádnak zengéjévé választottál vala. Vétkeznek vala és következék nyomorúság reájok. Eljegyeztél magadnak ítélettel, igazsággal, kegyelemmel és irgalmassággal. Eljegyzél magadnak hittel és megismertetéd velünk Temagadat, hogy Úr vagy. Hozál, mi Urunk, az Evangéliomnak világosságára, a Szentek között sorsot mutatál a Világosságban, és akik valánk setétség, világosság levénk.”³¹² A kiválasztó, gondviselő és üdvözítő Istentől való elfordulás, szövetségének megszegése nyomán támadt a nyomorúság. Ezért a panasz mellett mindig hangsúlyos a bűnbánat és a megtérés idejének kérése a szabadulás végett.

Törös Sára fohásza végrendeletének kezdetén

³¹¹ DIENES DÉNES: Farkas András, „Az zsidó és magyar nemzetről” című művének teológiája és kortársi párhuzamai, i. m. GYÓRI L. JÁNOS: Izrael és a magyar nép történetének párhuzama a XVI-XVII. századi prédikátori irodalomban, i. m.

³¹² Kt. 713.

Epilógus

A puritanizmus körüli vitákkal terhes évtizedek belső válságából éppen hogy kilábalt református egyházra minden korábbinál nehezebb időszak köszöntött. A „hit egységének” helyreállítását harcos feladatául kitűző s a Habsburg abszolútizmussal szövetséget kötő Róma a legszélsőségesebb eszközöktől sem riadt vissza céljának elérése érdekében. A protestantizmus megsemmisítésének esélye nem volt utópia, figyelemmel a néhány évtizeddel korábbi csehországi történetekre. Később az is kiderült, hogy az üldöztetés ideje meghosszabbodott, s kiterjedt – kisebb megszakításokkal – több mint száz esztendőre. Míg a római katolikus egyházban ez az időszak a barokk hódító pompájának a kiteljesedése, addig a protestantizmus számára a befelé fordulás ideje.

A befelé fordulás pedig komoly veszélyeket rejt magában. Együtt járhat a hagyományok megcsontosodásával éppúgy, mint a szellemi színvonal elsekélyesedésével vagy a kitörésre vágyó lelki élet rajongásba fordulásával. A református egyházban nem ez volt a meghatározó: a befelé fordulás *elmélyüléshez* vezetett. Elsősorban azért, mert a külső kiszolgáltatottsággal szemben a legjobb fegyvert alkalmazta, a hitélet megújítását és megerősítését. Erre épült minden más egyházzvédő tevékenysége. Nem hagyatkozhatott másra, csak önmagára, s önmaga alkalmatlanságát felismerve adta át magát Urának, a Jézus Krisztusnak.

A hitbeli elmélyülés a szellemi és lelki frissesség jó illatát hordozta. A kegyességi irodalom a virágkorát élte. Az irodalomtörténész szerint „valósággal dühöng” ekkor ez a műfaj.³¹³ Tényleg sokan, széles körben olvasták vagy felolvasás során hallgatták ezek tartalmát. Irodalmi színvonaluk változó, teológiai értékük felbecsülhetetlen. A segítségükkel ápolt kegyesség sajátos egyetemességet hordozott. Az érvényesüléstől megfosztott protestantizmus képes volt a kegyesség síkján kitörni beszorított helyzetéből. Nem csak úgy, hogy az ecclesia orans hagyományainak szépen faragott, sok évszázados köveit építette be szellemi-lelki épületébe, hanem a kortárs európai-, sőt világébredés folyamaiból is emelt át éltető vizet saját, egyáltalán nem kiszáradt medrébe. Erdélyben, az Alföldön, a Dunántúlon, a Felvidéken ugyanazokat, illetve ugyanabban a szellemben született könyörgéseket és traktátusokat olvasták, amit a svájci szabad polgárok, az üldözött francia hugenották, a holland reformátusok, az angol nonconformisták, a dán vagy német evangélikusok. Hogy milyen tömegben, a hazai reformátusság milyen hányadában? Ezt egyelőre nem lehet megbecsülni, csak annyi látszik bizonyosnak, hogy nem elszigetelt, hanem a társadalom minden rétegét megérintett jelenséggel állunk szemben. Nem kockázatos megállapítani minden dokumentálás híjával sem, hogy számosan megelégedtek a vasárnaponkénti templomba járás „passzív kegyességével”, s olyanok is akadtak, noha még nem tömegesen, akik a templomot kerülték. Sőt, a vallási közömbösség vagy az ateizmusnak bizonyos formája megjelent a 18. századi reformátusság soraiban is. Mindez

³¹³ NEMESKÜRTY ISTVÁN: Diák, írj magyar éneket. A magyar irodalom története 1945-ig. Budapest, 1983. Gondolat. 290.

semmit sem von le annak a kegyességi magatartásnak értékéből, ami lüktető életet adott a református egyháznak, mint intézménynek, az egyénnek pedig szilárd bázist az annyi bizonytalansággal terhelt korban.

Ami arányaiban meglehetősen szembetűnő, az a nők igen előkelő és meghatározó jelenléte és aktivitása. Ez persze még nem a 20. század második fele, a hitvesztés ideje, amikor a férfiak kikoptak a templomból. Itt még a – legtöbb esetben kegyes – férfiak hordozzák az egyházi tisztségeket. A tisztség nélküli szolgálatban és a kegyesség gyakorlásában azonban ott vannak és élen járnak a lányok és asszonyok. A közfelfogásnak azt a hiedelmét, hogy az áhítatos élet inkább áll közel a női lélekhez, mint a racionális lelki alaptermészettel bíró férfiakhoz, már Révész Imre világosan visszautasította.³¹⁴ Helyes dolog tehát, ha minden magyarázgatás és érvelés helyett meghallgatunk egy kortárs kegyes hölgyet, Daniel Polyxénát, aki így indokolta, hogy nő léteire lefordította és közreadta Pictet Etikáját: *Felvettem „pennámat, csekély és együgyű voltomhoz képest... szegény Nemzetünkhöz, s abban nevezetesen az Asszonyi Nemhez való szeretetemnek bizonyosságául... Nem kétlem, lehetnek olyan elmék, akik így okoskodhatnak, hogy lévén az efféle munkára nemzetünkben elég Subjectumok, magam bár inkább orsót és guzsalyt forgattam volna, s magam házi dolgaim körül szorgalmatoskodtam volna... Különbösen is, hogy az Asszonyi Nem az ilyen munkától eltiltatott légyen, a teljes Szent Írásban soholt nem olvastam. Azt tudom, hogy Szent Pál az Asszonyokat közönséges helyen szólani, azaz prédikállani megtiltotta. De azt is tudom, hogy Izráelben ama Nagy Anya Debóra, Izraelben szép hálaadó éneket szerze. Az Új Testamentumban ama Boldog Szűz Anya és Szent Anna szép hálaadó dicséretekkel ékesíték a Szent Könyvet. Kiknek nyomdokokat követni vajon szégyen vagy tilalmas volna-é ma már valamely Krisztus Zászlója alatt a Férjfiakkal egyformán vitézkedni tartozó Keresztyén Amazonnak? Távol legyen. Bizony nem olvassuk, hogy Urunk Krisztus csak egyet is az Ő hozzá folyamodó és az Ő lábainál az Ő Szent Beszédinek hallgatására letelepedő Asszonyok közül magától eltiltott volna... Ő Felsege maga földön jártában is a Férjfiúi és Asszonyi Nem között, az idvességnek dolga iránt és maga jótéteményeinek osztogatásában, semmi különbséget nem tett... Szabad hát énnekem is e könyvecskével az én Magyar Nemzetemben hirdetnem... melyeket én az én Uram Jézus krisztusomtól tanultam.*” A kegyesség gyakorlása tehát olyan terület, ahol a nő kiléphetett abból a sablonból, amelyben a társadalmi szokások kijelölték a helyét. Ezen a területen a lehető legszélesebb szolgálati mező kínálkozott számára. Daniel Polyxénához hasonlóan sok kortárs kegyes hölgy szívében születhetett meg az a meggyőződés, hogy fontos a hit gyümölcseit a magyar nemzet építésére is fordítani. Az bizonyos, hogy a kegyes hölgy saját leányainak szívében mélyen elültette ezt a gondolatot. Wesselényi Anna ezért fordította le – a fentebb említett – Stapfer-féle kátét, amint az ajánlásban „kedves édes asszony anyjának” megírta. A 18. század sem nélkülözte tehát a küldetést hordozó kegyes magyar református nő alakját és áldásos munkáját.

Fenntartjuk és megismételjük, hogy a kényszerű befelé fordulás lelki elmélyüléshez vezetett. De nem hordozott mégis ez a kegyesség egy bizonyos komorságot? A vallásosságának hangulatát reálisan visszaadó, vagy csak a felületes megfigyelésből adódó – ezért nem bántani akaró – megjegyzés,

³¹⁴ RÉVEZS IMRE: Régi magyar imádkozók és imádságaik. i. m. 137-138.

miszerint Árva Bethlen Kata „sértődött bánatba csavarodott”³¹⁵ Nem igaz ez egyúttal a 18. századi református vallásosságra általában? A kontraszt meg lehetőségesen éles. A barokk művészete az egyház harcos megújulását szolgálja ekkor nálunk is. A sokasodó – épített vagy protestánsoktól erővel elvett – római katolikus templomok belső terének kialakítása a vallásos ember lenyűgözésének a jegyében folyik. *„A barokk templom monumentális belső terében az oltárra hull minden fénysugár, ide tapad a hívő tekintete, a legegyszerűbbé is, akadálytalanul, s maga részévé lesz a szent cselekménynek..., menny és föld egymásra találásának. A túlsó és innenső világ nagy szintézisében végtelen égi távlatok nyílnak meg a hívő szemei előtt; minden határ elmosódik, a mennyezetnek építészet, szobrászat és festészet szövevényében fogant illuzionista ábrázolásán felülről sugárzó fény, égre emelt tekintet, egymásba lendülő, elragadtatott mozdulatok egyetlen nagy egységbe foglalnak eget és földet. Az egyház diadala ez: művészi erőfeszítés, hódító pompa, érzés és kifejezés felfokozása mind csak azért van, hogy Róma győzelmes erejének tudata ismét úrrá legyen a lelkeken.”*³¹⁶ Ezt az élményt – diadalérzet – tényleg hiába keressük a református kegyességben.³¹⁷ Igaz érte valóban és általában az, amit Révész Imre állapított meg az imádkozó nagyaszonyokról: életük jellemző vonása a harc, a viaskodás. Az életsors bukta-
tóival, hitük ellenségeivel, kísértésekkel, nyomorúságokkal, melyekben a panasz nem „tétlen kesergés”, a felemelkedés megtapasztalása pedig nem „henye áradozás”.³¹⁸ Tagadhatatlanul érezzük évszázadok távlatából is a harccal járó keménységet, a fájdalmas küzdelemhez gyakran odatapadó szomorúságot. A másik oldalon azonban ott áll az üdvbizonyosságnak gyakran a misztikus Krisztus-szeretet képeivel kifejezett, valóságosan megélt öröme. Önmagában mindkettő szélsőséggé válhat, együtt egymást nem kioltják, hanem megszelídítik.

Ugyanakkor a barokk szellem mégis hatott a református vallásosságra. Bethlen Miklós vagy Bethlen Kata lelki megrázkódtatásainak előadására éppúgy jellemző a drámai hatóerő, mint a 18. századi nyomtatott vagy kézíratos könyörgésekre. A bensőséges érzelmek igen fontos szerepet kapnak a Krisztus-szeretetről bizonyosságot tevő vallomásokban. Ez azonban csak eszköz a lélek küzdelmeinek leírására és a mennyei boldogság vágyának megrajzolására. A barokk ízlés átszakította a belső gátakat, s a magas hőfokon égő hit érzelmekben gazdag kifejezése előtt nem volt többé akadály. Ez a hit azonban nem pusztán a puritanizmus vagy a pietizmus hatására mélyült el, létezett már az sokak életében a reformációtól kezdve nemzedékről nemzedékre. A puritanizmus és a pietizmus újabb lendületet adott és új kifejezésformákat kölcsönzött számára.

Idéztük Ravasz László álláspontját, aki a 20. század eleje igehirdetésének legfőbb problémáját abban látta, *„hogya mi az ortodoxiából a 18. század elején a pietizmus nélkül evezünk át a racionalizmusba.”* Magunk úgy lát-

³¹⁵ NEMESKÜRTY ISTVÁN: Diák, írj magyar éneket. i. m. 302.

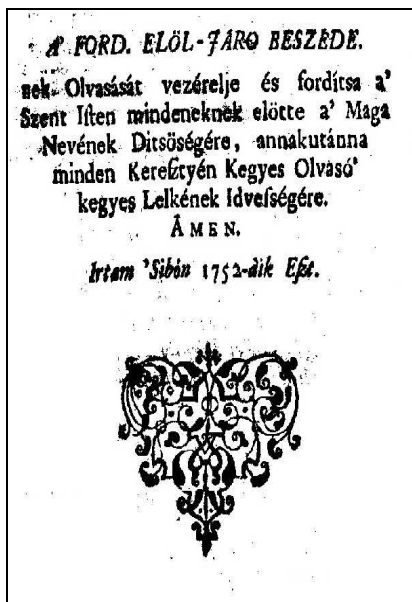
³¹⁶ WELLMANN IMRE: Barokk és felvilágosodás. In Domanovszky Sándor (szerk.): Magyar művelődéstörténet, IV. i. m. 90-91.

³¹⁷ A 18. századi magyar protestantizmus szellemétől még teljesen idegen a tömegdemonstrációs, majális-jellegű, tüntető – ma oly divatos, leginkább az „ez az a nap” jelszóval fémjelzett, Amerikából importált – entuziaszta hangulatot árasztó kereszténység.

³¹⁸ RÉVÉSZ IMRE: Régi magyar imádkozók és imádságaik. i. m. 137-138.

juk, hogy az ortodoxiát nem lehet egyszerűen szembeállítani az új áramlatok – puritanizmus, pietizmus – hozta ébredési, megújulási törekvésekkel. Sokkal inkább ezek egybeolvadásával kell számolni. Ezért szerény munkánk, ha másra nem is volt jó, azt megmutatta, hogy ez a bizonyos átevezés a pietizmussal együtt történt. Az a tény, hogy a református egyház mégsem kerülhet-e el a racionalizmusból folyó liberális teológia buktatóit, jelen összefüggésben arra figyelmeztet, hogy az atyák kegyessége önmagában még nem menti meg a fiaikat és az unokákat attól, hogy tévútra ne lépjenek.

Végül, a felvázolt alapról előtekintve, úgy látszik, hogy a fiak viszonylag gyorsan megváltoztatták vallásos gondolkodásukat és ebből következően kegyességi magatartásukat. A Türelmi Rendelet utáni néhány évtizedben már a racionalizmus jegyében élnek a művelt református fők, s nem is vívódik a változásban annyit mindenki, mint Kazinczy Ferenc. Miután a vallásosság és a műveltség szorosan egybefonódott apáik és anyáik életében, a felvilágosodás hatására korszerűtlennek ítélt műveltséghez hasonlóan ilyenek látták vallásosságukat is. A régitől való elszakadásuk nem számított nagy megrázkódtatásnak, mert azt hitték, hogy az új, modern eszmének való hódolásuk az emberiség soha nem látott boldogságának idejét hozza el. Mi már tudjuk, mennyire tévedtek... Valóban tudjuk?!

*Daniel Polyxéna
 Pictet-fordításához írt előszavának befejező sorai*

Felhasznált és figyelembe vett régi magyar irodalom

- A taktabáji templom felszentelésekor elmondott prédikációk. Pest, 1786.
Belső szépség. Pozsony, 1773.
Isten eleibe bocsátott alázatos könyörgéseknek együgyű gyakorlása. Hn. 1766.
ABACS MÁRTON: Amaz első világbéli nevezetes pátriárkáról, Énókról. Kolozsvár, 1763.
AJTAI A. MIHÁLY: Halotti beszélgetés. Kolozsvár, 1747.
ARANYOSMEDGYESI SÁMUEL: Igazságnak áldozatja. Hn. 1737. A kegyes olvasóhoz.
BOROSNYAI LUKÁCS SIMEON: Temetési prédikáció. Kolozsvár, 1775.
BOROSNYAI NAGY ZSIGMOND: Az igaz keresztyén embernek papi tisztiról. Amszterdam, 1736.
BOROSNYAI NAGY ZSIGMOND: Temetési tanítás. Kolozsvár, 1747.
BUNYAN, JÁNOS: Keresztyén utazás a boldog örökkévalóságra. Kolozsvár, 1777. Az első kötetet Szigeti L. Sámuel fordította le még 1759-ben, a másodikat Tordai Sámuel a kiadás előtt közvetlenül.
CSEREI MIHÁLY históriája. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1876, 1461-1463.
CSERNÁTONI V. JÁNOS: A szelídség az örök boldogság örököseinek esmértető címere. Kolozsvár, 1759.
CSUZI CSEH JAKAB: Edom ostroma. Debrecen, 1682. RMK I. 1274.
CSUZI CSEH JAKAB: Kincses Tárház. Sárospatak, 1668. RMK I. 1070.
CSUZI CSEH JÁNOS: Isten eleiben felvitetett lelki áldozat. Hn. 1736.
DANIEL POLYXÉNA [Pictet, Benedek]: A keresztyén ethikának summás veleje. Kolozsvár, 1752.
DEÁKI FILEP SÁMUEL: Drága virtusokkal épült örök emlékezetnek oszlopa. Kolozsvár, 1765.
DEBRECENI EMBER PÁL: Innepi ajándékul az Isten Sátorába felvitetett Szent Síklus. Kolozsvár, 1700. RMK I. 1556.
DEBRECENI KALOCSA JÁNOS: Isten ajándékával való kereskedés. Debrecen, 1693. RMK I. 1435.
FELVINCI SÁNDOR: A Jó Istennek Nevében Lelki Diadalomrul Való Oktatás. Debrecen, 1682. RMK I. 1279.
FILEP ISTVÁN: Tiszta fejér bíbor öltözet. Kolozsvár, 1762.
GERHARDT, JÁNOS: Liliomok völgye. [Nagyszeben], 1745. Fordította: Inczédi József.
GÖBÖL GÁSPÁR: Szabadulást óhajtó rab. Pest, 1784.
GYALAKÚTI LÁZÁR JÁNOS: Okos teremtett állat, avagy a teremtett dolgoknak szemlélésekből a Teremtő Istenhez való felemelkedése az okos léleknek. Kolozsvár, 1745.
HELMECZI (KOMORÓCZI) ISTVÁN: Igasság Paisa, Utrecht, 1741.
HERMÁNYI DIENES JÓZSEF: Az evangyéliomi Szent Annának Szent Írás szerint való leírása. Kolozsvár, 1759.

- HERMÁNYI DIENES JÓZSEF: Nagyenyedí Demokritus. Sajtó alá rendezte Klaniczay Tibor. Budapest, 1960.
- HORVÁT IMRE: Midőn a mennyei Sion hegyén építettett Jeruzsálem városába... Eger, 1760.
- HUSZTI (SZABÓ) ISTVÁN: Keresztyéni jóságos cselekedetekkel teljes paradicsom kertecske. Kolozsvár, 1698. RMK I. 1524.
- JANCSÓ JAKAB: Az Idvezítőnek szerelmesihez való hűsége. Kolozsvár, 1734.
- KABAI BODOR GELLÉRT: Hegyes ösztön. Debrecen, 1682. RMK I. 1280.
- KAMARÁSI GYÖRGY: Emlékezet kövei. Kolozsvár, 1747.
- KAZINCZY FERENC művei I. Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok. Szauder Mária (vál). Budapest, 1979.
- KAZINCZY FERENC: Az én életem. Szerk. Szilágyi Ferenc. Budapest, 1987. /Nemzet és élékezet/.
- KÁROLI GÁSPÁR válogatott munkái. Szerk. Vargha Balázs, Budapest, 1958.
- KERESZTÚRI BÍRÓ PÁL: Egyenes ösvény. Várad, 1653. 79. RMNy 2502.
- KERESZTÚRI BÍRÓ PÁL: Mennyei társalkodás. Várad, 1645. RMNy 2128.
- KISZTEI PÉTER élete és munkái. Közzéteszi Harsányi István. Sáropatak, 1910.
- KÖLESÉRI SÁMUEL: Arany alma. Debrecen, 1673. RMK I. 1144.
- KÖLESÉRI SÁMUEL: Szent Írás ráájára vonatott Fél Keresztyén, avagy igaz vallás színes vallójának próba köve. Debrecen, 1677. RMK I. 1209
- LA PLACETTE, JÁNOS: A keresztyén ethikának vagy erköltsök tudományának summája. Debrecen, 1750. Fordította: Domokos Márton debreceni főbíró.
- LOSONCZI ISTVÁN: Éneklésben tanító-mester. H. n. 1754.
- MAKKAI SÁMUEL: Kegyességnek mindennapi gyakorlása. Kolozsvár, 1744.
- MÁLNÁSI LÁSZLÓ: Törvényből való igazságot magától elhárító, evangyéliomi igazságot magának választó igaz ember. Kolozsvár, 1766.
- MARÓTHY GYÖRGY: Szent Dávid 'Soltárjai. Debrecen, 1764.
- MEDGYESI PÁL: Doce nos orare quin et praedicare etc. Bártfa, 1650. RMNy 2310.
- MEDGYESI PÁL: Erdély s egész magyar nép ... hármás jajja s siralma. Várad, 1653. RMNy 2504.
- MEDGYESI PÁL: Praxis Pietatis, azaz kegyesség gyakorlás. Lócse, 1641.
- MIKLÓS SÁMUELnek minden halotti oráziójí. Pozsony-Komárom, 1790.
- MISKOLCZI JÓZSEF: Mennyei lakadalma a jegyesével a Jesusnak, és arra való nyájás hivatalja. Kolozsvár, 1734.
- (NAGY)SZŐLŐSI MIHÁLY: Az Isten házában meggyújtatott s másoknak világoló, de magát meg nem emesztő lobogó szövétnek, vagy a lelki pásztorságnak tiszta tüköre stb. Kolozsvár, 1676. RMK I. 1193.
- NÁDUDVARI PÉTER: A valóságos jó feleségnek ideája. Kolozsvár, 1721.
- NÁDUDVARI PÉTER: A valóságos keresztyéni virtusoknak eleven példája. Kolozsvár 1722.
- NÁDUDVARI SÁMUEL: Emlékezetre felemeltett arany oszlop. Debrecen, é.n. [1725?].
- NÓGRÁDI MÁTYÁS: Lelki próbakó. Debrecen, 1651. RMNy 2362.
- ÓNADI SÁMUEL: A Szentek imádságaikkal, mint valamely jó illatokkal teljes arany csésze. Győr, 1779.
- OSTERWALD, FRIDERICH JÁNOS: A keresztyének között ez idő szerént uralkodó romlottságnak kútfejeiről. Debrecen, 1745. Fordította: Domokos Márton debreceni főbíró.

- PÁPAI PÁRIZ IMRE: Keskeny út. Debrecen, 1751.
- PATAI BALOG JÁNOS: Lelki igazgatás a betegségben. Hn. 1700. RMK I. 1571.
- PETRŐCZY KATA SZIDÓNIA: A kereszt nehéz terhe alatt elbágyadt szíveket élesztő jó illatú tizenkét lilium. Hn. 1764.
- PICTET, BENEDEK: Az hétnek minden napjaira... való könyörgések. Debrecen, 1775.
- RÁCZ KELEMEN: Drága nyereség. [Kolozsvár, 1731?]
- RÁCZ KELEMEN: Szorgalmatos Mártha és buzgó Mária. Kolozsvár, 1731?
- RÁDAY PÁL: Lelki hódolás. Sajtó alá rendezte L. Kozma Borbála, a kísérő tanulmányt írta Ladányi Sándor. Budapest, 1977.
- RETTEGI GYÖRGY: Emlékezetre méltó dolgok 1718-1784. Bevezető tanulmány-nyal és magyarázó jegyzetekkel közléteszi JAKÓ ZSIGMOND. Bukarest, 1970, Kriterion.
- SELYEI BALOG ISTVÁN: Úti társ... Várad, 1657. RMK I. 928.
- SZALAY SÁMUEL: Isten hajlékához való menetelre az hívő léleknek buzgó szorgalmatossága. Pest, 1786.
- SZATHMÁRI PAKSI ÁBRAHÁM: Vallást tévő Isten szolgálójának... utolsó tisztesség tételére... tett halotti tanítás. Kolozsvár, 1772.
- SZATHMÁRNÉMETI MIHÁLY: Dominicalis praedikációk todalikja. Kolozsvár, 1686. RMK I. 1353.
- SZATHMÁRNÉMETI MIHÁLY: Halotti centuria. Kolozsvár, 1683. RMK I. 1301.
- SZATHMÁRNÉMETI MIHÁLY: Mennyei tárház kulcsa. Debrecen, 1751.
- SZATHMÁRNÉMETI MIHÁLY: Sz. Dávid Psalteriuma. Kolozsvár, 1679.
- SZATHMÁRI PAP JÁNOS: Kegyes ajakak áldozó tulkai. Kolozsvár 1707. RMK I. 1727.
- SZENCI A. PÁL: Részegesek jajos pohara. Debrecen, 1682. RMK I. 1283.
- SZENCI MOLNÁR ALBERT (szerk.): Consecratio Templi Novi. Kassa, 1625. RMNy 1334.
- SZENCI MOLNÁR ALBERT válogatott művei. Sajtó alá rendezte Vásárhelyi Judit. Budapest, 1976.
- SZENCI MOLNÁR ALBERT: Imádságos könyvecske. Heidelberg, 1621. 4. RMNy 1238.
- SZENTGYÖRGYI ISTVÁN: Temetési lakodalom... 1769.
- SZIKSZAI GYÖRGY: Közönséges lelki áldozatok. Pozsony, 1807.
- SZIKSZAI P. SÁMUEL: Mennysország útja. Zürich, 1743.
- SZŐKE FERENC: Az igaz híveknek mind életekben, mind halálokban való gazdag nyereségek... Hn. 1774.
- TATAI (CSIRKE) FERENC [Moulin, Pierre]: Az Úr vacsorájára való készület. Debrecen, 1761.
- TATAI (CSIRKE) FERENC [Doddridge, Philip]: Az igaz kegyességnek kezdete és előmenetele. Debrecen, 1761.
- VERESTÓI GYÖRGY: Istenét, vallását, felebarátját ártatlan lelkiismerettel szeretett Jób. Kolozsvár, 1771.
- WESSELÉNYI ANNA [Stapfer, Friedrich J.]: A keresztyén vallásra való útmutatás. Kolozsvár, 1774.
- WESSELÉNYI ISTVÁN: Sanyarú világ. Napló 1703-1708. Közléteszi Demény Lajos, Magyar András. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1985.
- ZÁGONI A. GYÖRGY: Örökös ház. Kolozsvár, 1741?

Felhasznált és figyelembe vett irodalom

- BALLA GERGELY: Nagykőrösi krónika. Kecskemét, 1856.
- BALOGH JUDIT – DIENES DÉNES – SZABADI ISTVÁN: Rákóczi-iratok a Sárospataki Református Kollégium Levéltárában. Sárospatak, 1998.
- BALOGH JUDIT: Ama kegyelemnek mennyei harmatja. A 17. századi magyar puritanizmus irodalmából. Válogatta és az utószót írta –. Harmatkinonia, Kolozsvár, 1995.
- BALOGH JUDIT: Kérdések, hipotézisek feladatok a XVII. századi magyar puritanizmus kutatása kapcsán. In Fazekas Csaba (szerk.): Fialat egyháztörténészek írásai. Miskolc, 1999.
- BARCZA JÓZSEF: A puritanizmus kutatásának újabb eredményei. Theologiai Szemle 1976. 334.
- BARCZA JÓZSEF: A reformáció kibontakozása és progresszív hatása nemzetünk életében. Theologiai Szemle 1989.
- BARCZA JÓZSEF: Bethlen Gábor, a református fejedelem. Budapest, 1987.²
- BARCZA JÓZSEF: A racionalizmus teológiatörténeti háttere. Református Egyház, 1969.
- BARCZA JÓZSEF: Sáfárság, közösség, türelmesség. A XVII. századi magyar református teológia szociáletikai felelősségvállalása. In G. Szabó Bontond et al. (szerk.): Egyház és művelődés. Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI-XVII. századi történetéből. Debrecen, 2000, Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár.
- BÁRDOS KORNÉL: Harcok a passió éneklése körül Magyarországon. Theologiai Szemle, 1971.
- BENEDEK SÁNDOR: A Magyarországi Református Egyház istentiszteletének múltja. Órsziget, 1971.
- BENKÓ IMRE: Egy régi magyar imádkozó. Szilassy Ádám imádságos könyve. Protestáns Szemle 1925.
- BÍRÓ SÁNDOR – BUCSAY MIHÁLY – TÓTH ENDRE – VARGA ZOLTÁN: A Magyar Református Egyház története, Budapest, 1949, (Sárospatak, 1995.²).
- BODONHELYI JÓZSEF: Az angol puritanizmus lelki élete és magyar hatásai. Debrecen, 1942.
- BŐSZÖRMÉNYI EDE: Adalékok a felvilágosodás korának egyházi művelődéstörténetéhez. Debrecen, 1994.
- BUCSAY MIHÁLY: A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945, bp., 1985.
- CHADWICK, OWEN: A reformáció. Budapest, 1998, Osiris Kiadó.
- COLLJN, JOS: Egyháztörténelem – Előadások az egyetemes keresztyén egyház történelmének körképéhez. Sárospatak, 1996.
- CZEGLÉDY SÁNDOR: A Heidelbergi Káté magyarázatai. In Bartha Tibor (szerk.): A Heidelbergi Káté története Magyarországon. Budapest, 1965. /Studia et Acta Ecclesiastica I./
- CZEGLÉDY SÁNDOR: A teológia tanítása a Kollégiumban. In Barcza József (szerk.): A Debreceni Református Kollégium története, Budapest, 1988.

- CZEGLÉDY SÁNDOR: Ráday Pál lelki arca. In Esze Tamás (szerk.): Ráday Pál 1677-1733. Előadások és tanulmányok születésének 300. évfordulójára. Budapest, 1980.
- CSÁJI PÁL: A magyarországi református eklézsiák és prédikátorok első hivatalos összeírása 1725–1729, Egyháztörténet 1958. 1.
- CSOHÁNY JÁNOS: Magyar protestáns egyháztörténet 1711–1849. Debrecen, 1994.
- CSORBA DÁVID: Egy eltűnt prédikáció margójára. Szentpéteri István: Ördög szára bordája. Egyháztörténeti Szemle, 2001/1.
- CSORBA DÁVID: Politikum és vallási türelem. Csúzi Cseh Jakab prédikációs mentalitása. Sárospataki Füzetek, 2002/2.
- DIENES DÉNES (szerk.): Isten Anyaszentegyházának emlékezetire... Református egyházlátogatás a Borsod-Gömör-Kishonti egyházmegyében 1753-1759, 1764. Sárospatak, 2001.
- DIENES DÉNES (szerk.): Megkívántatik a rectorban, hogy légyen kevélység nélkül való... A Sárospataki Református Kollégium partikulái 1773 – 1826. Sárospatak, 2001.
- DIENES DÉNES (szerk.): Református egyházlátogatási jegyzőkönyvek 16-18. század. Budapest, 2001, Osiris.
- DIENES DÉNES: A miskolci református egyház. In Faragó Tamás (szerk.): Miskolc története III. 1702-1847-ig. Miskolc, 2000.
- DIENES DÉNES: Az első püspökválasztás a Tiszáninneri Református Egyházkerületben. In Uő., Tanulmányok a Tiszáninneri Református egyházkerület életéből. Sárospatak, 1998.
- DIENES DÉNES: Babocsay Izsák végrendelete. In Bencsik János (szerk.): Tokaj és Hegyalja XIX. Tarcal, 1998.
- DIENES DÉNES: Debreczeni Tamás végrendelete. Egyháztörténeti Szemle, 2001/1.
- DIENES DÉNES: Egy elfelejtett imádságszerző – Bárczay Klára. In Doctrina et Pietas. Tanulmányok a 70 éves Barcza József tiszteletére. Debrecen – Sárospatak, 2002.
- DIENES DÉNES: Farkas András, „A zsidó és magyar nemzetről” című művének teológiája és kortársi párhuzamai. In: Virág Jenő (főszerk.): LIMES – Tudományos Szemle, Tatabánya, 2001.
- DIENES DÉNES: Keresztúri Bíró Pál 1594? – 1655. Sárospatak, 2001.
- DIENES DÉNES: Minthogy immár schola mestert tartanak... Református iskolák Felső-Magyarországon 1596-1672. Sárospatak, 2000.
- ESZE TAMÁS: A Heidelbergi Káté története Magyarországon a XVIII. században. In Bartha Tibor (szerk.): A Heidelbergi Káté története Magyarországon. Budapest, 1965. /Studia et Acta Ecclesiastica I./
- ESZE TAMÁS: A magyar Praxis Pietatis. Kiadástörténeti tanulmány. Könyv és könyvtár 3. Budapest, 1963.
- ESZE TAMÁS: A magyar református kegyesség múltja. Református Egyház 1957.
- ESZE TAMÁS: Éhség, fegyver, döghalál. Adalék a magyar református ébredések történetéhez. Református Egyház 1951. 5.
- ESZE TAMÁS: II. Rákóczi Ferenc valláspolitikája. Református Egyház 1976.
- FAZEKAS CSABA: Protestáns megújulási mozgalom és szektaügy a XVIII. századi Szabolcs vármegyében. In Történelmi tanulmányok – Studia Miskolcinen-si-a, 3. Miskolc, 1999.

- GYENIS VILMOS: Hermányi Dienes József /1699-1763/. Budapest, 1991. Akadémiai Kiadó.
- GYENIS VILMOS: Késő-barokk és népies irodalom. XVIII. századi protestáns víziók. Irodalomtörténeti közlemények, 1968, 1-24.
- GYÓRI L. JÁNOS: Izrael és a magyar nép történetének párhuzama a XVI-XVII. századi prédikátori irodalomban. In G. Szabó Botond et al. (szerk.): Egyház és művelődés. Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI-XVII. századi történetéből. Debrecen, 2000, Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár.
- GYÓRI L. JÁNOS: Kegyességi sikerkönyv a 17. században. A Praxis Pietatis magyarországi útja. In: Dienes Dénes – Szabadi István szerk.: Doctrina et Pietas. Tanulmányok a 70 éves Barcza József tiszteletére. Debrecen – Sárospatak, 2002.
- GYÓRI L. JÁNOS: Mártírium, puritanizmus, retorika. Két 17. századi magyar református prédikációs kötet tanulságai. Irodalomtörténet 2000/1.
- HERMANN EGYED: A vallásos ember a barokk korban. In Domanovszky Sándor (szerk.): Magyar művelődéstörténet, IV. Budapest é. n. [1941].
- HORVÁTH JÓZSEF – DOMINKOVICS PÉTER: 17. századi Sopron vármegyei végrendeletek. Sopron, 2001.
- INCZE GÁBOR: A magyar református imádság a XVI. és XVII. században. Debrecen, 1931.
- JACKSON, MACAULY SAMUEL (edit.): The New Schaff-Herzog Encyclopedia of Religious Knowledge I-XII. Michigan, 1950, Grand Rapids.
- JUHÁSZ ISTVÁN: Christian Wolff és az erdélyi református teológia. In Uő: Hitvallás és türelem. Kolozsvár, 1996.
- KÁLVIN JÁNOS: A genfi egyház kátéja. Ford. Czeglédi Sándor. Budapest, 1998, Kálvin Kiadó.
- KATHONA GÉZA: Debreceni Ember Pál 1661-1710. Theologiai Szemle 1961.
- KATHONA GÉZA: Tofeus Mihály kora szellemi áramlataiban. In Varjas Béla (szerk.) Irodalom és ideológia a 16-17. században. Budapest, 1987, Akadémiai Kiadó.
- KECSKÉS PÁL (vál. és ford.) Szent Ágoston breviárium. Reprint é. n. h. n. Szent István Társulat/Kairosz Kiadó.
- KISS ÁRON: Egyházi kánonok. Kecskemét, 1875.
- KONCZ SÁNDOR: Hit és vallás. A magyar református vallástudományi teológia kibontakozása és hanyatlása. Debrecen, 1942.
- KOSÁRY DOMOKOS: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Budapest, 1980. Akadémiai Kiadó.
- NAGY GÉZA: Akik közziklára építettek. Kolozsvár, 1937.
- NAGY GÉZA: Fejezetek a magyar református egyház 17. századi történetéből. Budapest, 1985, Ráday Kollégium.
- NEMESKÜRTY ISTVÁN: Diák, írj magyar éneket. A magyar irodalom története 1945-ig, I-II. Budapest, 1983. Gondolat.
- NÉMETH GÁBOR: Gyöngyösi Testamentumok és fassió-levelek 1642-1710. Eger, 1991.
- NÉMETH GÁBOR: Hegyaljai mezővárosok „törvényei” a XVII-XVIII. századból. Budapest, 1990.
- NÉMETH GÁBOR: Körtvélyesi István szikszói bíró és fia XVIII. századi naplója. Borsodi Levéltári Évkönyv V. Miskolc, 1985.

- NÉMETH GÁBOR: Nagyszombati testamentumok a XVI-XVII. századból. Budapest, 1995.
- PETRIK GÉZA: Magyarország bibliographiája 1712-1860, I-IV. Budapest, 1888-1892.
- POKOLY JÓZSEF: Az erdélyi református egyház története I-V. Budapest, 1904-1905.
- RÁCZ ISTVÁN: Debreceni végrendeletek 1595-1847. Debrecen, 1983.
- RÁCZ LAJOS: Régi levelek. Protestáns Szemle 1918.
- RAVASZ LÁSZLÓ: A gyülekezeti igehirdetés elmélete. Pápa 1915. 220.
- RAVASZ LÁSZLÓ: A magyar protestáns igehirdetés a XVII. században. Theologiai Szaklap, 1913.
- RÉVÉSZ Imre: A magyar protestantizmus tudományos történetírása. Protestáns Szemle 1924.
- RÉVÉSZ IMRE: A szatmárnémeti nemzeti zsinat és az első magyar református ébredés. Budapest, 1947.
- RÉVÉSZ IMRE: Az imádkozó magyar. Debrecen, 1922.
- RÉVÉSZ IMRE: Régi magyar imádkozók és imádságaik. Protestáns Szemle, 1924.
- SEGESVÁRY LAJOS: Az egyháztörténelem alapvonalai. Debrecen, 1992.²
- SPENER, JAKAB FÜLÖP: Pia Desideria – Istenfélő kívánságok, Budapest é. n. [1993], Primo Kiadó.
- SZABÓ ALADÁR: Szikszai György élete és munkássága. Budapest, 1927.
- SZABÓ ENDRE ifj.: A puritán prédikátor lelki arca. Theologiai Szemle 1978.
- SZABÓ GÉZA: A magyar református orthodoxia, Budapest, 1943.
- SZIGETI JENŐ: A XVIII. század első felének magyar protestáns imádságirodalma. In Barcza József (szerk.): A Magyarországi Református Egyház Teológiai Doktorai Kollégiumának Évkönyve, 1983.
- SZILÁGYI SÁNDOR: A két Rákóczy György családi levelezése. Budapest, 1875.
- TARNÓC MÁRTON (szerk.): Magyar gondolkodók 17. század. Budapest, 1979, Szépirodalmi Kiadó.
- TARNÓC MÁRTON: Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában. Budapest, 1978, Gondolat Kiadó.
- TONK SÁNDOR: Árva Bethlen Kata. Kolozsvár, 1998.
- TÓTH ISTVÁN GYÖRGY: A magyar művelődés a kora újkorban. In Kósa László (szerk.): Magyar művelődéstörténet. Budapest, 1998, Osiris.
- TÓTH ISTVÁN GYÖRGY: Írás, olvasás, könyv a paraszti műveltségben a 17 – 18. században. Századok 1995.
- TÖRÖK ISTVÁN: Dogmatika. Amszterdam, 1985.
- ÚJSZÁSZY KÁLMÁN: Az olvasó téli magyar tanya. In Balassa Iván, Kováts Dániel, Szentimrei Mihály (szerk.): Újszászy Kálmán emlékkönyv. Budapest-Sárospatak 1996.
- V. WINDISCH ÉVA: Kemény János és Bethlen Miklós művei. Budapest, 1980.
- WALLMANN, JOHANNES: A pietizmus. Ford. Szabó Csaba, Budapest, 2000, Kálvin J. Kiadó.
- WELLMANN IMRE: Barokk és felvilágosodás. In Domanovszky Sándor (szerk.): Magyar művelődéstörténet, IV. Budapest é. n. [1941].
- WENZEL GUSZTÁV: A magyar és erdélyi magánjog rendszere, I-II. Buda, 1863-1864.
- ZOVÁNYI JENŐ: A coccejanizmus története. Budapest, 1890.

- ZOVÁNYI JENŐ: Egyetemes főgondnok és főconsistorium a magyarországi református egyházban, Budapest, 1903.
- ZOVÁNYI JENŐ: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Sajtó alá rendezte Ladányi Sándor. Budapest, 1977.
- ZOVÁNYI JENŐ: Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban. Budapest, 1911.
- ZSILINSZKY MIHÁLY: A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve I-IV. Budapest, 1880-1897.

Reformed Piety in Hungary in the 18th Century

The aim of the present work is to examine the characteristic features of individual religious thought and life, and of personal piety in a certain historic situation, in our case, the 18th century. We are not primarily interested in the sermons typical of the era, although their analysis is inevitable, but rather in the effect of these sermons on the lives, thinking and various expressions of church going people. Our main question is: in what features of practical piety and religious thinking was the reformed theology of the era expressed?

We see that the theology and the religious thinking of the era in question, namely the second half, and especially the last third part of the 17th century, were in organic unity. The living conditions of the Reformed Church had radically changed by the 18th century. The opportunity for inner and spiritual accommodation to newer and outer conditions was established by the piety-forming sermons of the decades of bloody persecution in the 17th century, hand in hand with the products of devotionals and prayer books essential in deepening personal piety.

We make special mention of the fact that sermons preached at funerals in the 18th century are indispensable in order to become acquainted with the content of piety of the era. Since only such sermons could be published – due to the fact of being preached at the graves of family members belonging to influential noble dynasties – and sermons preached from the pulpit could not be published because of the Roman Catholic censorship, preachers elaborated their theological views within the frames of this genre. At the same time, these sermons contain numerous references to the religious attitude of the individual.

Our research is completed by the analysis of three groups of sources: 1) private hand-written notes found in devotionals that were essential for leading a pious life; 2) last wills and testaments born at the ultimate end of earthly life; 3) hand-written prayer books. The first comprehends the wider strata of society, the second grants information on the nobility and the middle classes of country towns, whereas the third mainly, but not solely, gives an insight into the realm of prayers within the church community.

The reformed theological thinking of the 18th century was deeply rooted in the theology that had crystallised in the second half of the previous century. This theology was that of synthetic character. The two opposing sides, Reformed orthodoxy and Puritanism, strangely made peace with each other. The former was determined to hold back the attacks that aimed at changing the structure, that is, the “frameworks” that had been rooted in a century-long tradition, yet it gave way to efforts that aimed at deepening the “content”, that is, the ministry and personal piety. Works of theologians, with outstanding talents and significant influence, which had been left to the following generation reflect this special synthesis.

Theology – as we have already pointed it out referring to the second half of the 17th century – continued to be characterised by the merging of various influences. Orthodoxy, emphasising Reformed heritage, bore Puritan marks, and as a fruit of Pietism it was not averse to expressions of emotional

identification. This special alloy kept its strength even when rationalism started to spread in Hungary.

Rationalism appeared in the middle of the 18th century in the Hungarian Reformed Church. In Transylvania already from the 1730s several college professors taught in the spirit of the German Christian Wolff. However, this trend was not determinative for the era in question. At the same time it was not as sharp and intolerant as it was abroad, but rather intended to harmonise “common reasoning with faith and Christian scholarship”. It started to spread in a wider circle only at the end of the 18th century when a volume of sermons was published whose author was the first to adopt Bible-criticism.

The following is typical of Hungarian Reformed piety in the 18th century: Christ-mysticism and deep affection for Jesus. This passionate love for Jesus is connected with self-torturing penitence. The repentance of a pious man arises from being shocked by contemplating the cross. However, this does not become a life denying religious sorrow, for the cross is not only a shocking experience, but the assurance of salvation as well. Sincere repentance was not a simple ritual act, since it was penetrated by a passionate desire for repentance. Thus, it could work out the joyous experience of redemption.

The teaching of predestination, the consciousness of being elected, lived on untouched as still part of the heritage of orthodoxy in the religious thinking. It was in this that the strength of Reformed doctrine, redemption by grace and faith alone, was expressed most clearly. The pious individual of the 18th century looks up with courage and comfort from the depths of personal fate. For on the one hand, the fulfilment, that is, the salvation of his life does not depend on his own possibilities; on the other hand, his earthly life full of failures and sinking into death is raised into the infinity of eternity.

Among the elements of private piety that were stressed we hardly meet the emphasis on the conversion experience, even less the demand of providing details of this event, which is well known from the piety of Halle and Herrnhut. The circumstances of conversions are not significant. The emphasis is on God’s elective work, and on a life of thanksgiving and devotion, that is, sanctification following from conversion. Instead of the mystic experience of conversion, the practical reality of being converted is important. In the modesty about sharing the personal experience of conversion with others, we can discover the rejection of the idea of trusting one’s own strength. For all merit is found only in God’s elective work in Jesus Christ. The Reformed pious individual of the 18th century has assurance in Him and not in his own “*praxis pietatis*”.

Church services, family devotions and private prayer life were mutually strengthening and complementary elements that were necessarily contingent upon one another. The means are the same everywhere: the Bible, hymn-book, prayer book. Due to the political situation, the public practice of piety became difficult at places, and indeed impossible for several communities. Thus the value of services held in homes and personal prayer life were raised. This had a good influence on the lives of communities living within traditional frameworks.

Besides national authors, German Pietists (J. Gerhardt, J. Arndt) and English Puritans (L. Bayly) were widely read. In the 18th century single writings of the Swiss Pictet, the French Moulin and Osterwald, and the English

Doddridge and Bunyan were published in the Hungarian language. Hungarian Reformed believers read the same prayers and tracts (that is, born in the same spirit) as the Swiss free citizens, the persecuted French Huguenots, the Dutch Reformed believers, the English non-conformists, and the Danish or German Lutherans. The Hungarian spiritual-intellectual life did not break away from that of the European in the 18th century either, while it continued to deepen and strengthen its own sanctified traditions.

Translated by Gabriella Rácsok.

Die reformierte Frömmigkeit im Ungarn des 18. Jahrhunderts

Die Zielsetzung der Arbeit ist die Erforschung der charakteristischen Züge des privaten religiösen Denkens und Lebens in einer bestimmten geschichtlichen Situation, nämlich im Ungarn des 18. Jahrhunderts. Dabei interessieren uns in erster Linie nicht die Predigten aus der Zeit, sondern deren Wirkungen im Leben und Denken des religiösen Menschen. Die Hauptfrage der Arbeit lautet: Wie, in welchen Eigentümlichkeiten der alltäglichen, praktischen Frömmigkeit und des religiösen Denkens drückte sich die reformierte Theologie aus?

Wir betrachten die Theologie des von uns ausgewählten Zeitabschnitts und das religiöse Denken in der zweiten Hälfte, insbesondere im letzten Drittel des 18. Jahrhunderts als eine organische Einheit.

Die Lebensbedingungen der reformierten Gemeinden haben sich zum 18. Jahrhundert hin grundsätzlich verändert. Das innere, geistige Anpassungsvermögen an die neuen, äußeren Bedingungen wurde durch die richtungweisenden Predigten des 17. Jahrhunderts, während der blutigen Verfolgungen des letzten Jahrzehnte, begründet. Dazu kommen die Zeugnisse der Andachts- und Gebetsliteratur, die für die Vertiefung der individuellen Frömmigkeit unentbehrlich waren.

Wir möchten davon insbesondere die Begräbnispredigten des 18. Jahrhunderts heranziehen, weil auf sie für die Untersuchung der inhaltlichen Züge der Frömmigkeit nicht verzichtet werden kann. Nur diese Art von Predigten nämlich durfte erscheinen – weil sie für Mitglieder vornehmer, adeliger Familien gehalten wurden –, während die Zensur der römisch-katholischen Kirche die gewöhnlichen Gottesdienstpredigten nicht passieren ließ.

Die Prediger konnten also in diesen Begräbnispredigten ihre Theologie darlegen, andererseits enthalten die Texte auch viele Hinweise auf die private Frömmigkeit einzelner Personen.

Unsere Forschungen werden durch die Analyse von Quellen ergänzt, die sich in drei Gruppen zusammenfassen lassen: 1. die persönlichen Aufzeichnungen in den Andachtsbüchern, die für die persönliche Frömmigkeit eine besondere Rolle spielten; 2. die Testamente, die an der Grenze des irdischen Lebens entstanden; 3. handschriftliche Andachtsbücher.

Die erste Gruppe von Quellen umfasst breitere Schichten der Gesellschaft, die zweite berichtet über Adelige und Bürger der Marktflecken

und die dritte gewährt uns vor allem, aber nicht nur Einblick in die Welt der Gemeindegebete.

Das reformierte theologische Denken des 18. Jahrhunderts wurzelte tief in der Theologie, die sich in der 2. Hälfte des vorhergehenden Jahrhunderts heraus-kristallisiert hatte. Und diese Theologie bildete eine Synthese zweier verschiedener religiöser Strömungen, die miteinander rangen: der reformierten Orthodoxie und des Puritanismus. Diese haben sich überraschenderweise miteinander versöhnt, weil jene zwar die Angriffe, deren Ziel die Veränderung des Baus, eines theologischen Gebäudes von hundertjähriger Tradition war, eindeutig zurückwies, freilich dennoch den Weg frei machte für die Bestrebungen, den religiösen Inhalt von Dienst und Frömmigkeit zu vertiefen.

Die hinterlassenen Arbeiten der außergewöhnlich begabten, besondere Wirkung entfaltenden Theologen spiegeln diese eigentümliche Synthese wider. Für diese Theologie ist zudem charakteristisch die Verschmelzung unterschiedlicher Wirkungen, wie man es schon in Bezug auf die 2. Hälfte des 17. Jahrhunderts nachgewiesen hat. Die Orthodoxie, der die Bewahrung des reformatorischen Erbes besonders wichtig war, trug Züge des Puritanismus, und im Gefolge des Pietismus waren ihr auch starke Gefühlsäußerungen der Identifikation mit Christus nicht fremd.

Diese eigenartige Verschmelzung hat ihre Kraft auch in der Zeit bewahrt, als die Verbreitung der Ideen des Rationalismus bei uns einsetzte. Der Rationalismus gewann in der Mitte des 18. Jahrhunderts in der Reformierten Kirche Raum. In den Kollegien Siebenbürgens wurde nicht selten nach den Ideen des Deutschen Christian Wolff unterrichtet, schon seit dem Ende des ersten Drittels des 18. Jahrhunderts. Doch durchdrang er die Kirche damals nicht vollständig und wurde auch nicht so dogmatisch und intolerant wie in anderen Ländern gelehrt, sondern eher in der Absicht, nüchternes Denken mit Glauben und christlicher Wissenschaft zu vereinbaren.

Der Rationalismus wurde erst am Ende des 18. Jahrhunderts in breiteren Schichten rezipiert. Damals erschien bei uns die erste Predigtsammlung, deren Verfasser bibelkritisch vorging. Charakteristisch für die reformierte Frömmigkeit des Jahrhunderts der Aufklärung ist die Christus-Mystik, die tiefe Christusliebe. Diese heiße Liebe zu Jesus steht mit der selbstquälerischen Buße in Zusammenhang. Die Buße des Frommen entspringt eigentlich aus der Erschütterung beim Betrachten des Kreuzes. Sie wird aber nicht zur weltabgewandten religiösen Schwermut, denn das Kreuz ist nicht bloß ein erschütterndes Zeichen des Leidens, sondern auch das Zeugnis der Erlösung durch Christus. Die aufrichtige Buße war nicht einfach eine ritualisierte Handlung, denn sie war geprägt vom starken Wunsch nach Umkehr. So konnte sie zu der frohen Erfahrung der Befreiung führen.

Als Erbschaft der Orthodoxie lebte die Idee der Vorherbestimmung der Gläubigen, die Lehre von der Prädestination unverändert weiter. In diesem Punkt erwies sich am klarsten die Kraft der reformatorischen Lehre von der Rechtfertigung durch den Glauben.

Der Gläubige des 18. Jahrhunderts blickte aus den Abgründen des eigenen Schicksals unverzagt und getröstet zu Gott auf, denn einerseits liegt die Entfaltung des Lebens, also sein Heil, nicht in seinen Möglichkeiten,

andererseits hebt sich sein fragiles, irdisches Leben - voller Versagen und Gedanken an den Tod – in die Unendlichkeit des ewigen Lebens.

Unter den wichtigsten Elementen der individuellen Frömmigkeit ist das Erlebnis der Bekehrung kaum zu finden, noch seltener die Forderung nach der ausführlichen Beschreibung des Ereignisses, wie sie aus dem Pietismus von Herrnhut und Halle bekannt ist. Die Umstände der Bekehrung sind bei uns nicht von Bedeutung. Was zählt, ist nur Gottes vorherbestimmendes Tun und das dankbare, fromme Leben als dessen Folge, also die Heiligung. Statt des mystischen Erlebnisses der Bekehrung ist die praktische Wirklichkeit des Bekehrteins der zentrale Wert.

Der Fromme enthält sich bescheiden der Mitteilung seiner persönlichen Bekehrungsgeschichte, da er seine Zuversicht nicht auf die eigene Kraft, sondern auf Gott stellen will. Das Lob gehört ja dem vorherbestimmenden Gott in Jesus. Die Heilsgewissheit des reformierten Frommen des 18. Jahrhunderts liegt in Gottes Werk und nicht in seiner eigenen Frömmigkeit. Der Gottesdienst in der Kirche, die Familienandacht, das persönliche Gebetsleben waren die einander stärkenden und ergänzenden, deshalb einander notwendigerweise voraussetzenden Bestandteile der Frömmigkeit. Ihre Mittel waren überall die gleichen: die Bibel, das Liederbuch und das Gebetbuch.

Die öffentliche Ausübung der Frömmigkeit wurde aus politischen Gründen an vielen Orten schwierig oder ganz unmöglich. Deshalb bekamen Familiengottesdienste und das persönliche Gebet einen höheren Stellenwert. Und das strahlte auch auf die Glaubensübung der Gemeinden aus, die unter weniger schwierigen äußeren Bedingungen lebten.

Neben ungarischen Autoren waren die Werke der deutschen Pietisten (J.Gerhardt, J. Arndt) und englischer Puritaner (J.Bayly) weit verbreitet.

Im 18. Jahrhundert erschien auf Ungarisch je ein Werk von dem Schweizer Pictet, den Franzosen Moulin und Osterwald, den Engländern Doddridge und Bunyan. In reformierten Kreisen Ungarns wurden dieselben bzw. die in demselben Geist abgefassten Gebete und Traktate gelesen wie von den freien Bürgern der Schweiz, von verfolgten französischen Hugenotten, holländischen Reformierten, englischen Nonkonformisten, dänischen und deutschen Evangelischen.

Das reformierte geistige Leben in Ungarn hat sich von dem europäischen auch im 18. Jahrhundert nicht losgelöst, während es seine eigenen frommen Traditionen weiter vertiefte und bestärkte.

Übersetzt durch Anikó Gyóry.